

Nima Sanandaji
Gabriel Heller-Sahlgren

NORMBOKEN

Den här bokens bärande argument är att vi inte fullt ut kan förstå Sverige om vi inte förstår normerna i landet. Under Sveriges historia utvecklades unikt starka normer kopplade till arbete och individers ansvar, bland annat på grund av kombinationen av ett kallt klimat, en utbredd äganderätt och skolans fokus på karaktärsutveckling. Detta möjliggjorde i sin tur skapandet av ett enormt välstånd och ett framgångsrikt välfärdssamhälle.

Men över tid försämrades normerna som en anpassning till samhällsutvecklingen. Framväxten av en generös välfärdsstat underminerade paradoxalt nog normerna som den byggde på – och vuxengenerationens överföring av normer till de unga försvagades. Skolan slutade samtidigt att betona karaktärsutveckling till förmån för elevinflytande.

Nyligen har dock politiska förändringar ändrat färdriktningen. Arbetslinjen, sänkta skatter, mindre generösa offentliga ersättningar och starkare incitament att arbeta hårt i skolan har återigen börjat förbättra normerna. Men de är fortfarande inte lika starka som de en gång var.

För att förbättra normerna ytterligare behövs en arbets- och välfärdspolitik som i högre utsträckning stimulerar dem i rätt riktning. Det finns också goda skäl att lägga mer fokus på elevernas karaktärsutveckling i skolan. Resan mot starkare normer i samhället måste helt enkelt börja med en skola som bygger elevers karaktär.

Vulkan

NORMBOKEN

Nima Sanandaji
Gabriel Heller-Sahlgren

NIMA SANANDAJI
GABRIEL HELLER-SAHLGREN

NORM- BOKEN

VAD SPELAR NORMER
FÖR ROLL OCH HUR HAR
DE UTVECKLATS ÖVER TID?

NORMBOKEN

VAD SPELAR NORMER
FÖR ROLL OCH HUR HAR
DE UTVECKLATS ÖVER TID?

NIMA SANANDAJI
GABRIEL HELLER-SAHLGREN

NORM- BOKEN

VAD SPELAR NORMER
FÖR ROLL OCH HUR HAR
DE UTVECKLATS ÖVER TID?

Normboken

Copyright © Nima Sanandaji och Gabriel Heller-Sahlgren, 2022
Framställd av Vulkan.se, tryckt i Europa

ISBN 978-91-89480-16-2

INNEHÅLL

Författarna och deras bidrag	4
Författarnas tack	5
INLEDNING Normer är viktiga för samhällsutvecklingen	6
KAPITEL 1. Vad är normer och varför behöver vi dem?	10
KAPITEL 2. Normerna förändras över tid	22
KAPITEL 3. Normerna utvecklas med samhället	33
KAPITEL 4. Äldre har starkare normer än unga	40
KAPITEL 5. Skillnader i normer mellan olika grupper.	48
KAPITEL 6. Varför utvecklades en stark arbets- och ansvarsmoral i Sverige?	53
KAPITEL 7. Sveriges resa från fattigdom till välstånd	59
KAPITEL 8. Det svenska skolsystemet och dess fokus på normer	68
KAPITEL 9. Övergången till progressiva idéer i skolan är en viktig förklaring till försämringarna	78
KAPITEL 10. Framgångsrika skolor överför både kunskaper och normer till eleverna	90
KAPITEL 11. Samspelet mellan välfärdsstaten och normerna.	97
KAPITEL 12. Välfärden och normerna.	102
KAPITEL 13. Slutsats	110
Referenser	114

FÖRFATTARNA OCH DERAS BIDRAG

Merparten av innehållet och analysen i *Normboken* har skrivits och genomförts av Nima Sanandaji. Nima är vd för tankesmedjan European Centre for Entrepreneurship and Policy Reform (ECEPR) och är bland annat författare till böckerna *Glädjeparadoxen – Historien om skolans uppgång, fall och möjliga upprättelse* (tillsammans med Gabriel Heller-Sahlgren, Dialogos, 2019), *Debunking Utopia* (WND, 2016) och *SuperEntrepreneurs* (tillsammans med Tino Sanandaji, CPS, 2014), som rönt stort intresse i många länder och blivit översatta till flera språk. Han är teknologie doktor i polymerteknik vid Kungliga Tekniska högskolan och har även forskat vid Chalmers tekniska högskola samt University of Cambridge.

Gabriel Heller-Sahlgren bidrog till *Normboken* med bakgrundsforskning, skrivande och granskning av materialet. Gabriel är forskare vid Institutet för Näringslivsforskning och London School of Economics med fokus på utbildningsekonomi. Han är bland annat författare till böckerna *Glädjeparadoxen – Historien om skolans uppgång, fall och möjliga upprättelse* (tillsammans med Nima Sanandaji, Dialogos, 2019), *Real Finnish Lessons: The True Story of an Education Superpower* (CPS, 2015) och *Information – ett*

verktyg för ett bättre skolsystem (tillsammans med Henrik Jordahl, SNS Förlag, 2016). Han har masters- och doktors-examina i *social policy* från London School of Economics och en kandidatexamen i *social and political sciences* från University of Cambridge.

FÖRFATTARNAS TACK

Författarna tackar Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse, Lindmanfonden och The Hans and Barbara Bergstrom Foundation för finansiering som har möjliggjort denna bok.

INLEDNING

NORMER ÄR VIKTIGA FÖR SAMHÄLLSUTVECKLINGEN

Den här bokens bärande argument är att vi inte fullt ut kan förstå Sverige om vi inte förstår landets normer. Under Sveriges historia utvecklades unikt starka normer kopplade till arbete och individers eget ansvar. Dessa normer möjliggjorde skapandet av ett enormt välstånd och ett framgångsrikt välfärdssamhälle. Sverige och andra nordiska länder kunde utveckla en mer omfattande och generös välfärdsstat än många andra länder, just eftersom normerna kring bidrag, skatter och arbete var så ovanligt starka.

Men över tid försämrades normerna som en anpassning till samhällsutvecklingen. Framväxten av en generös välfärdsstat underminerade paradoxalt nog normerna som den byggde på – och vuxengenerationens överföring av normer till de unga försvagades. Skolan slutade att betona elevens karaktärsutveckling till förmån för elevinflytande.

Nyligen har dock politiska förändringar genomförts som verkar ha ändrat färdriktningen. Arbetslinjen, sänkta skatter, mindre generösa offentliga ersättningar och aktiva insatser

för att identifiera och motverka fusk med skatter och bidrag, tycks ha vänt utvecklingen. Försämringen i normer har bromsats upp och vänts till en förstärkning över tid. Detta är en välkommen förändring. Den är dock otillräcklig. Normerna är nämligen fortfarande inte lika starka som de en gång var.

Hur normerna såg ut förr i tiden kan illustreras med en anekdot, som nationalekonomen och politikern Nils Lundgren har berättat. Lundgren är kanske mest känd idag för att tidigare ha varit chefsekonom på Nordea, partiledare för Junilistan mellan 2004 och 2008, och ledamot av Ingenjörsvetenskapsakademien. Han har även, för frågan som boken diskuterar, fördelen av att vara född 1936, i ett typiskt bruksamhälle. Nils växte upp i ett arbetarhem, i en stad där allmänheten stödde framväxten av olika sociala system. Men i samma samhälle fanns en vilja att solidariskt finansiera hjälp till grannarna, för att de inte skulle behöva söka offentliga medel.

Detta samhälle bestod av ett hundratals småhus, som i huvudsak beboddes av bruksarbetare. Under mitten av 1940-talet var tuberkulosen fortfarande en allvarlig folksjukdom och flera av byborna drabbades. I en familj med tre barn hade pappan insjuknat och trots sjukförsäkring hade familjen svårt att få det hela att gå ihop. Det fanns socialhjälp att få, men det ansågs allmänt sett som omoraliskt att utnyttja den. För att den utsatta familjen inte skulle behöva be om socialhjälp startades en insamling i bostadsområdet. Nils var åtta år gammal och skickades tillsammans med andra barn ut för att samla in pengar från grannarna.

Historien ger en unik insikt i hur det svenska samhället såg ut förr i tiden, när grunderna för det moderna välståndet skapades och innan skiftet mot hög beskattning hade påbörjats. Normer kring arbete, ansvar och bidrag var annorlunda i mitten av 1900-talet. Även i en arbetarstad, där man var positivt inställd till framväxten av offentlig socialhjälp, fanns en ovilja att använda bidragen även när det var berättigat.

En anledning till att normerna var så pass annorlunda förr är att vuxna i skolan fokuserade på att överföra normer om ansvarstagande och arbete till eleverna. En annan anledning är att normerna om arbete och ansvar, som hade formats under lång tid, ännu inte hade anpassats till en generös offentlig välfärd. Sverige hade länge varit ett samhälle där hårt arbete, tillit och solidaritet med grannarna var det enda sättet att långsiktigt överleva som jordbrukare i det kalla och oförlåtliga klimatet. De starka normerna, som fanns i samhället och skolan, kan sannolikt delvis förklara varför välståndsutvecklingen var så snabb när industrialismen nådde Sverige.

Men det tog tid innan normerna försämrades, som en anpassning till välståndet, skiftet i skolans mål och pedagogik samt framväxten av välfärdsstaten. Förändringar i normer har spelat en viktig roll för Sveriges utveckling historiskt – och är viktiga för den utveckling som sker idag. Och skolsystemet har i sin tur spelat en viktig roll för hur normerna har förändrats över tid. Det var med hjälp av det tidigare lärarledda utbildningssystemet, med fokus på elevers karaktärsutveckling, som den kapitalistiska välfärdsstaten kunde byggas. Skolan gav eleverna en solid kunskapsbas och starka normer, oavsett

vilken samhällsklass de kom ifrån. Därmed bidrog skolan till det rika och jämlika samhälle som vi har idag.

”Utan jämnt fördelade kunskaper är det svårt att uppnå en jämlik fördelning av inkomster. Och utan starka normer kring arbete, skatter och bidrag är det svårt att upprätthålla en välfärdsstat. Betydelsen av rätt slags normer har länge förbisettas i samhällsdebatten – och vi hoppas att denna bok kan bidra till förnyat intresse för denna viktiga fråga.”

Utan jämnt fördelade kunskaper och normer är det nämligen svårt att uppnå en jämlik fördelning av inkomster. Och utan starka normer kring arbete, skatter och bidrag är det svårt att upprätthålla en välfärdsstat. Betydelsen av rätt slags normer har länge förbisettas i samhällsdebatten – och vi hoppas att denna bok kan bidra till ett förnyat intresse för denna viktiga fråga.

KAPITEL 1.

VAD ÄR NORMER OCH VARFÖR BEHÖVER VI DEM?

Sociala normer är allmänt delade regler och förväntningar på människors beteende. Normer är till skillnad från lagar och regler ofta underförstådda. Om du till exempel kliver på en buss och tar en plats som är reserverad för funktionshindrade, bryter du mot en regel. Det finns en skylt som informerar passagerarna om att vissa säten är reserverade för funktionshindrade; regeln är alltså formell. Om du å andra sidan tar ett vanligt säte på bussen och sedan reser dig upp och erbjuder platsen till en passagerare som är gravid eller äldre, följer du en social norm och uppfattas som artig av omgivningen. Det senare är ett frivilligt val och det finns ingen skylt som förklarar hur normen fungerar eller bör efterlevas. Men samtidigt vet många att det anses artigt att frivilligt stå upp och erbjuda sitt säte till en gravid kvinna eller en äldre person. Man kan alltså bryta mot en norm utan att bryta mot en formaliserad regel.

Normer handlar också om att följa formella regler. Den som går på bussen och inte betalar för sig, tar säten som är till för funktionshindrade eller stör de andra passagerarna, bryter både mot sociala normer och formella regler. Normer är

underförstådda regler och förväntningar på beteenden, som ibland, men inte alltid, backas upp av formella regler. Normer handlar inte bara om hur vi beter oss mot andra, utan också om hur vi hanterar vårt eget beteende. Föräldrar betonar ofta vikten av en stark arbets- och ansvarsmoral, för att säkerställa att barnen pluggar i skolan, hjälper till med städningen hemma och sommarjobbar. Normer kring arbete och ansvar är viktiga för den enskilde, eftersom de är avgörande för att lyckas i livet.

En åttaåring tänker sällan att det är viktigt att lära sig att räkna eftersom det tolv år senare i livet kommer göra det lättare att komma in på en bra utbildning och få en stabil position på arbetsmarknaden. Livet som vuxen känns avlägset för barn och ungdomar och i stunden är dataspel ofta mera lockande än matteläxan. Det är därför föräldrar och lärare ofta betonar värdet av att engagera sig i skolan och göra läxorna. Ungdomar som följer denna norm tenderar att få bra möjligheter att lyckas i livet. De som inte gör det kommer istället ha det svårare att uppnå sina mål.

Det är mänskligt att planera att göra någonting, men i stället göra någonting annat. Med starka normer kan dock individen bättre styra sitt agerande. En elev som har med sig starka normer om strävsamhet, kommer sannolikt sätta sig ned och studera i god tid inför ett prov – och därför öka sina chanser att få ett bra betyg. En elev som har med sig svagare normer kommer sannolikt istället att börja studera först någon dag innan provet. Den första strategin ger individen bättre resultat.¹ Kvällen innan provet kanske eleven som inte började plugga i god tid känner sig nervös och ångrar beslutet att skjuta fram studierna. Men inför nästa viktiga prov är det sannolikt

1 Se till exempel Wade, Tavis & Garry (2013).

att bägge elever upprepar sitt beteende. Eleven som har starkare normer är återigen ute i god tid, medan den andra eleven hittar på ursäkter för att kunna skjuta fram studierna – och lovar sig själv, ännu en gång, att inte göra samma sak inför nästa prov.

I praktiken följer vi ständigt normer när vi lever och verkar i samhället. I mataffären funderar de flesta inte på om man ska betala för varorna eller försöka stjäla dem i stället. Vi följer helt enkelt oftast normen om att betala för oss och gör inte ett aktivt val att betala för varorna vid varje tillfälle. Normer gör det i praktiken enklare för individen att göra rätt för sig, utifrån samhällets förväntningar. Vanligtvis är det ofta också människor som följer normerna som lyckas bra i livet. Den som betalar för sig på bussen, pluggar i skolan och är självgående på arbetsplatsen anses generellt sett vara en god samhällsmedborgare, och får ofta belöningar i form av tillit från omgivningen och högre inkomster.

”Eftersom normer är underförstådda och sällan formaliserade, är de svåra att mäta och studera.

Vi bortser ofta från betydelsen av normer i samhället, inte eftersom de är oviktiga, utan eftersom de inte mäts.”

Eftersom normer är underförstådda och sällan formaliserade, är de svåra att mäta och studera. Vi bortser ofta från betydelsen av normer i samhället, inte eftersom de är oviktiga, utan eftersom de inte mäts. Normer är dock helt avgörande för samhällets välgång. Normer mot korruption behövs, till exempel för att säkerställa att jobben går till de mest lämpade personerna snarare än de som mutar personen som tar

beslutet om anställning (alternativt är vän eller släkt med denne). Utan normer mot korruption slutar samhällen att fungera. Likaså behövs en hög skattemoral för att företag och privatpersoner ska betala sina skatter. På samma sätt behövs en stark avgiftsmoral för att avgifterna ska betalas, till exempel i kollektivtrafiken. Bidragsmoralen är i sin tur viktig för att säkerställa att individer inte överutnyttjar de offentliga ersättningsarna. Till sist är det även betydelsefullt med en stark arbetsmoral, eftersom den lägger grunden för såväl individens som samhällets välbefinnande.

Ett perspektivskifte behövs således: betydelsen av normer måste lyftas i samhällsdebatten. Förhoppningsvis kan denna bok bidra till ett sådant perspektivskifte. Normer mäts sällan systematiskt, men det finns viktiga undantag. World Values Survey och European Values Study har exempelvis sedan 1980-talet, med några års mellanrum, mätt attityderna bland människor i Sverige och flera andra länder.² De inledande kapitlen i denna bok fokuserar på resultaten från dessa internationella mätningar och beskriver hur normer om korruption, skatter, bidrag, avgifter och arbete ser ut i Sverige och hur de har utvecklats över tid. Vi kallar dessa normer för korruptionsmoral, skattemoral, bidragsmoral, avgiftsmoral och arbetsmoral. Därefter följer kapitel som beskriver den roll som normer kring arbete och ansvarstagande spelar för elevers framgång i skolan och för samhällsekonomens funktionsätt. Särskilt fokus läggs på hur förändringen av normer hör

² World Values Survey är källan till figurerna som visas i de inledande kapitlen i denna bok. Statistiken har hämtats från databasen www.worldvaluessurvey.org.

samman med utvecklingen av incitament till arbete och pedagogiska förändringar i skolan.

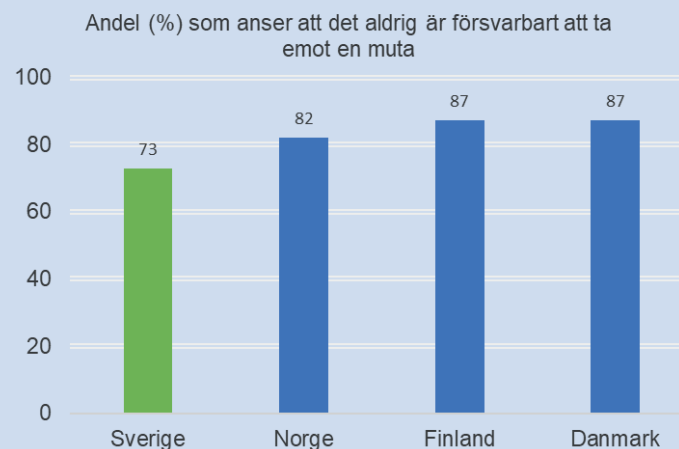
Till att börja med är det viktigt att jämföra normerna i dagens Sverige med normerna i våra nordiska grannländer. Figur 1 visar andelen av befolkningarna i fyra nordiska länder som anser att det aldrig är försvarbart att ta en muta, i den senaste mätningen som genomfördes 2017–2020. Undersökningen visade att 73 procent av svenskarna anser att det aldrig är försvarbart att ta emot en muta. Det är alltså en klar majoritet som är emot mutor. Men samtidigt ser vi också att de andra nordiska länderna har en starkare korruptionsmoral. I Norge anser 82 procent att det aldrig är försvarbart att ta emot en muta och i Finland respektive Danmark är det 87 procent som gör det. I Sverige är alltså korruptionsmoralen svagare än i de andra nordiska länderna i jämförelsen.

Detta innebär inte att Sverige har hög korruption i ett internationellt perspektiv. En internationell studie som organisationen Transparency International publicerar, visar att Danmark tillsammans med Nya Zeeland är de två länder i världen som bedöms ha minst korruption i praktiken. De övriga nordiska länderna hamnar också i topp i rankingen, strax efter Danmark.³ Även om Sverige har lite sämre normer än de andra nordiska länderna i detta avseende, enligt den senaste mätningen, är korruptionen i landet fortfarande förhållandevis låg. En låg korruption är något som lägger grunden för framgångsrika samhällen.⁴

³ Transparency International (2020).

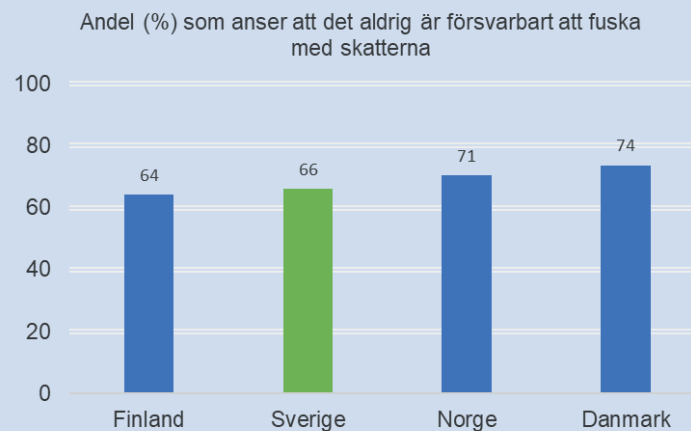
⁴ Acemoglu & Robinson (2012).

Figur 1. **Korruptionsmoralen i Norden**

Källa: World Values Survey, 2017-2020.

Figur 2. **Skattemoralen i Norden**

Källa: World Values Survey, 2017-2020.

Hur är det då med skattemoralen? I figur 2 visas andelen av allmänheten i de nordiska länderna som anser att det aldrig är försvarbart att fuska med skatterna. Siffran är 64 procent i Finland och 66 procent i Sverige, medan den är 71 procent i Norge och 74 procent i Danmark. Norge och Danmark har alltså en något starkare skattemoral jämfört med Finland och Sverige. Samtidigt ser vi att majoriteten av befolkningen i samtliga nordiska länder är emot skattefusk, vilket är en förutsättning för att den offentliga sektorn ska kunna få in skattepengar.

Människor tenderar att följa normer, givet att andra också gör det. Om du bor i ett land som är genomgående korrupt, där alla jobb tillsätts genom familjekontakter, blir det svårt att som enskild individ komma in på arbetsmarknaden utan hjälp från släktingar eller vänner. Du kanske blir tvungen att betala en muta för att få din första anställning. Den som växer upp i ett sådant land, och efter många år själv får en chefsposition, kommer sannolikt kräva en muta för att anställa en ung person som vill in på arbetsmarknaden. Man tar seden dit man kommer, helt enkelt. Och om du växer upp i ett land där det är vanligt att folk försöker undkomma skatten, är det sannolikt att du själv också hittar sätt att undvika delar av skatten. Normer uppstår inte i ett vakuum.

Figur 3 redovisar andelen som anser att det aldrig är försvarbart att undvika avgifter i kollektivtrafiken, en tjänst som många betalar för – eller för den delen undviker att betala för. Här ser vi först och främst en intressant skillnad mellan skattemoralen och avgiftsmoralen: det är en klar majoritet på två

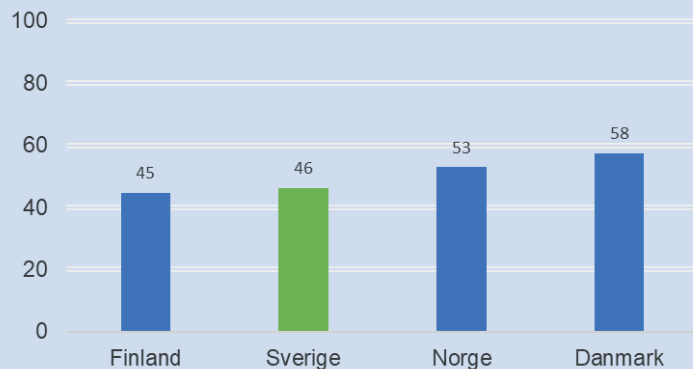
tredjedelar av allmänheten i Sverige som anser att det aldrig är försvarbart att fuska med skatterna, men bara en minoritet på 46 procent som anser att det aldrig är rätt att undvika avgifter i kollektivtrafiken. I Finland är nivån ännu lite lägre: 45 procent. I Norge och Danmark är det 53 respektive 58 procent som anser att det är fel att undvika avgifter i kollektivtrafiken. Vi ser alltså samma mönster vad gäller avgiftsmoralen som i frågan om skattemoralen: i Norge och Danmark är normerna kring att betala in skatter och avgifter lite starkare än i Finland och Sverige.

Nästa exempel rör normer kring att ta emot bidrag som man inte egentligen har rätt till. Figur 4 redovisar andelen personer som tycker att det aldrig är försvarbart att ta emot offentlig ersättning man inte är berättigad till. De nordiska länderna har historiskt sett haft en stark bidragsmoral, vilket är anledningen till att de har kunnat bygga upp mer generösa välfärdsmodeller jämfört med resten av världen. Som kommande avsnitt visar har normerna kring bidrag, liksom de andra normerna, förändrats över tid i Sverige. Under perioder när välfärden har blivit mer generös, har också acceptansen för att överutnyttja bidragen ökat. Då har politiken i sin tur svängt mot starkare kontroller och mindre generösa bidrag – vilket sannolikt har bidragit till att acceptansen att ta emot bidrag, trots att man inte har rätt till dem, återigen minskat. Idag har Sverige en relativt stark bidragsmoral, då en majoritet på 63 procent anser att det aldrig är acceptabelt att överutnyttja de offentliga ersättningarna. Motsvarande siffra är 52 procent i Finland, 60 procent i Norge och 69 procent i Danmark.

Till sist är det viktigt att analysera arbetsmoralen. Arbetsmoralen mäts på ett lite annorlunda sätt. Korrupsionsmoral, skattemoral, avgiftsmoral och bidragsmoral handlar om att göra rätt för sig – att följa lagen och samhällets förväntningar. Arbetsmoralen mäts i stället genom att analysera andelen i befolkningen som anser att det vore fel att i framtiden värdera arbete mindre än idag. Det är alltså ett mått på om individerna ser ett egenvärde med arbete eller inte. Det är naturligtvis inte givet att vi i framtiden bör värdera arbete i högre utsträckning än vi gör idag, och individer som värderar fritid högre än arbete bryter inte mot samhällets regler. Men det är fortfarande intressant att mäta hur människor anser att arbete bör värderas i framtiden.

Figur 3. Avgiftsmoralen i Norden

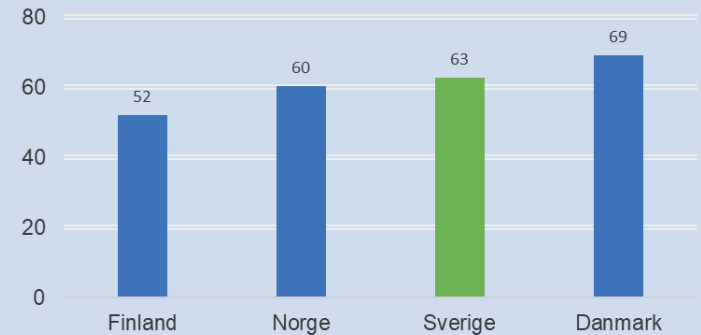
Andel (%) som anser att det aldrig är försvarbart att undvika betala i kollektivtrafik

Källa: World Values Survey, 2017-2020.

Figur 4. Bidragsmoralen i Norden

Andel (%) som anser att det aldrig är försvarbart att ta emot offentlig ersättning man inte är berättigad till

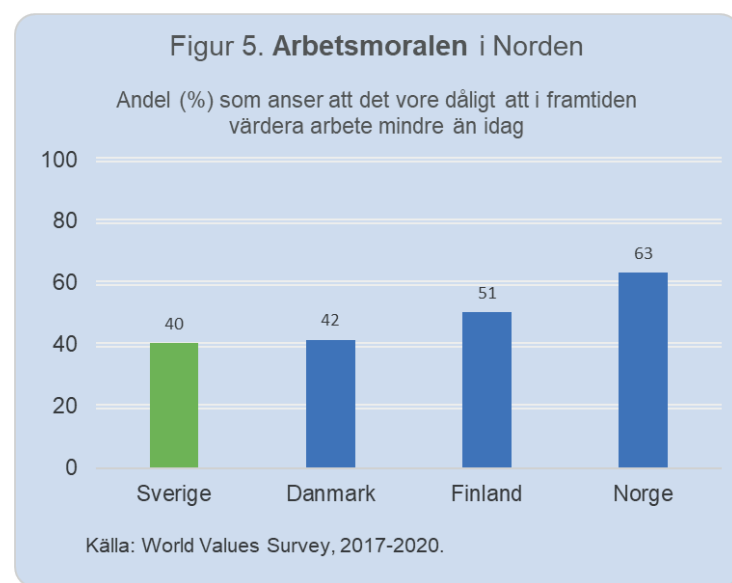
Källa: World Values Survey, 2017-2020.

”I Sverige hör man ofta anekdoter om att folk i Norge är lata, men statistiken tyder inte på att detta stämmer.

Arbetsmoralen i Sverige och Danmark är svagare, vilket kanske reflekterar att det lönar sig mindre för den enskilda individen att arbeta i dessa länder.”

Figur 5 redovisar hur arbetsmoralen ser ut i de nordiska länderna. Sverige hamnar intressant nog sist, då en minoritet på 40 procent menar att det vore dåligt om arbete prioriterades mindre i framtiden. Detta är lite lägre än i Danmark (42 procent), och klart lägre än i Finland (51 procent) och Norge (62 procent). Det finns därför ett samband mellan skatteinivåer och arbetsmoral i de nordiska länderna. I Danmark utgör skatterna drygt 46 procent av landets totala ekonomiska produktion (BNP), den högsta nivån bland världens

utvecklade ekonomier. I Sverige är nivån 43 procent, i Finland 42 procent och i Norge strax under 40 procent.⁵ Norge, som tack vare oljerikedomarna har lägre skatter på arbete, har också klart högre arbetsmoral. En förklaring kan vara just att det lönar sig mer att arbeta i Norge, vilket sannolikt har lett till att invånarna i landet premierar arbete mer. I Sverige hör man ofta anekdoter om att folk i Norge är lata, men detta finner inget stöd i statistiken. Arbetsmoralen i Sverige och Danmark är svagare, vilket kanske reflekterar att det lönar sig mindre för den enskilda individen att arbeta i dessa länder.

Normer om ansvar, arbete, punktlighet och ärlighet gör interaktionen mellan individer bättre. De gör även att individers självkontroll fungerar bättre. Individer som från tidig

⁵ OECD, senast tillgängliga data för 2019.

barndom får med sig insikten att det finns ett egenvärde i att arbeta hårt, vara noggrann, pliktrogen och ärlig kommer sannolikt lyckas väl både i skolan och senare i arbetslivet. Resultatet kan bli bättre resultat i skolan, att individen tar högskoleexamen tidigare och sedan påbörjar sin yrkeskarriär. Föräldrarna, skolan och omgivningen har alltså en viktig roll i att forma ungas normer. Men det är upp till individen att internalisera normerna.

**”Ju mer vi lär oss om normerna,
desto bättre förstår vi hur grunderna
för ett gott samhälle kan skapas.”**

Medan normer om exempelvis hårt arbete är av stort värde för den enskilde, förstärks nyttan av normerna om de efterföljs även på gruppnivå. Om du studerar, ser till att alltid komma i tid, och följer föreläsningar engagerat, kommer det sannolikt att gå bättre för dig i studierna än vad som annars hade varit fallet. Om alla i klassen gör likadant, kommer föreläsningarna bli ännu lättare och mer stimulerande att följa. Ju fler som följer normerna, desto enklare blir det för den enskilde att göra samma sak.

Men om få eller ingen följer normerna, minskar den enskildes drivkrafter att själv följa dem. Varför komma i tid om lektionen ändå startar sent på grund av att de andra är sena? Varför köa till bussen om ingen annan respekterar kön? Den som är emot korruption, men jobbar på en arbetsplats där korruption är del av vardagen, kan rentav hamna efter i karriären på grund av sina egentligen positiva normer. Normer behöver studeras på samhällsnivå, för det är på samhällsnivå som de formas och sprids.

KAPITEL 2.

NORMERNA FÖRÄNDRAS ÖVER TID

I början av 1980-talet genomfördes undersökningarna European Values Study och World Values Survey för första gången. Sverige var ett av de länder som studerades och har ingått i undersökningen med jämna mellanrum sedan dess. Enligt dessa undersökningar har vissa normer intressant nog inte ändrats särskilt mycket över tid. I figur 6 ser vi till exempel utvecklingen för normer vad gäller korruption. I den senaste undersökningen ansåg 73 procent av allmänheten att det aldrig är rätt att ta emot mutor, vilket är samma andel som i början av 1980-talet. Figur 7 visar hur normer om korruption i Sverige har förändrats under varje period, jämfört med den föregående perioden. I mitten av 1990-talet försämrades korruptionsmoralen och mellan 2005 och 2010 sjönk den ytterligare något. Sedan 2010 har korruptionsmoralen dock återigen förbättrats; andelen som motsätter sig korruption är därför idag lika hög som den var på 1980-talet.

Vad är det som gör att normerna förändras? Tyvärr finns det alldeles för få studier om normer och värderingar, eftersom man sällan mäter dem ordentligt. Kunskapen om hur och varför normerna förändras är därför begränsad, men det finns

ändå viss forskning i ämnet. I en studie från 2001 av sociologen Karl-Dieter Opp konstateras att normer skapas om de gör det möjligt för en grupp människor att nå viktiga målsättningar.⁶ Richard Posner och Eric Rasmusen visar i en annan studie, från 1999, att framväxten av normer sammanhör med bestraffning. Något förenklat skapas normer utifrån det generella samhällsintresset och upprätthålls genom att den som bryter mot dem bestraffas. Straffet kan vara formellt, men också informellt i form av att personen till exempel utsätts för skam.⁷

Låt oss som ett hypotetiskt exempel ponera att ett samhälles normer kring korruption plötsligt eroderas eftersom individer vill gynna sig själva och därför i högre utsträckning börjar tolerera korruption. Då kommer andra i samhället att känna av de negativa effekterna. Exempelvis kan den som upphandlar nya kontrakt i ett företag sluta söka efter den bästa affären och i stället ta en personlig muta för att ge kontraktet till en specifik aktör, som sedan inte sköter jobbet väl. Detta leder till problem för företagets ägare samt andra anställda. Likaså kan korruption i en kommun orsaka betydande problem för kommuninvånarna. Dessa problem blir i slutändan påtagliga och får företag, kommuner och samhället i stort att agera. Personer som har tagit emot mutor kan således få sparken eller offentligt hängas ut, vilket i sin tur skickar en signal om att acceptansen för fusk har minskat. Genom sanktioner skapas på så sätt en miljö där fler tar till sig normen att undvika korruption.

⁶ Opp (2001).

⁷ Posner & Rasmusen (1999).

Ett intressant empiriskt exempel på ovanstående rör en omfattande korruptionshärva i Göteborg som uppdagades år 2010. Tre år senare publicerade granskningskommissionen som undersökte ärendet slutbetänkandet ”Tillitens gränser”. Detta visade att korruptionen hade ökat markant i kommunens offentligt ägda bolag.⁸ När väl skandalen lyftes offentligt togs krafttag mot problemet, till exempel genom att kommunen uppmanade enskilda medarbetare och medborgare att agera som visselblåsare – alltså att anonymt anmäla misstankar om korruption och andra oegentligheter. När vi ser att korruptionsmoralen i Sverige har förändrats över tid, men samtidigt nu är tillbaka på samma nivå som i början av 1980-talet, är det en indikation på samhällets förmåga att skapa balans.

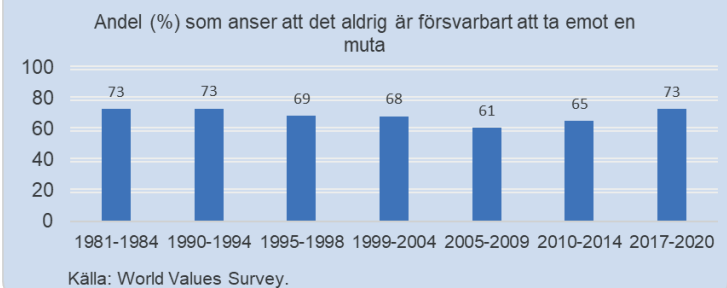
”När vi ser att korruptionsmoralen i Sverige har förändrats över tid, men samtidigt nu är tillbaka på samma nivå som i början av 1980-talet, är det en indikation på samhällets förmåga att skapa balans.”

Det finns en lockelse till korruption, eftersom det är något som den enskilde individen kan gynnas av. Under vissa perioder kan korruptionsmoralen försvagas, i och med att allt fler ser en möjlighet att sko sig på andras bekostnad, och då kan också andra människors moral försvagas. Varför ska jag inte ta emot mutor när andra gör det? Om det inte fanns en motkraft, skulle samhällen gradvis gå från låg till hög nivå av korruption, och med det skulle acceptansen för korruption också stiga. Men i praktiken agerar samhällen för att återskapa rätt slags normer, vilket kan leda till att både förekomsten

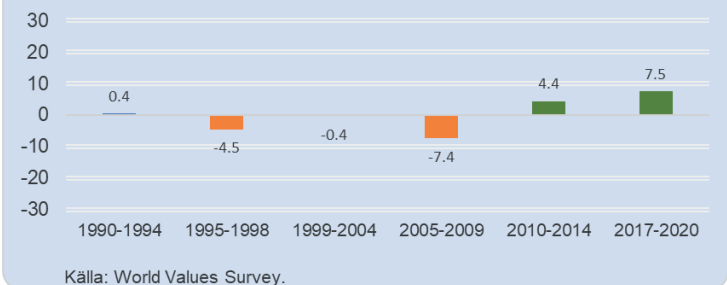
⁸ Amnå, Czarniawska & Marcusson (2013).

av korruption minskar och att korruptionsmoralen stärks. Sverige har idag en lika stark korruptionsmoral som i början av 1980-talet, men det beror inte på att normerna har varit konstanta – utan på att krafterna för försvagad och stärkt korruptionsmoral tycks ha balanserat ut varandra över tid.

Figur 6. Korruptionsmoralen över tid i Sverige

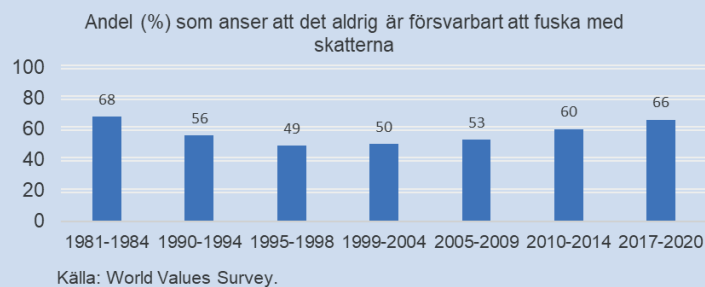
Figur 7. Förändringar i korruptionsmoralen

Låt oss nu rikta blickarna mot skattemoralen. I figur 8 visas hur skattemoralen har förändrats över tid i Sverige, medan figur 9 visar förändringen jämfört med den föregående perioden. Här ser vi också att förändringar har skett, men att

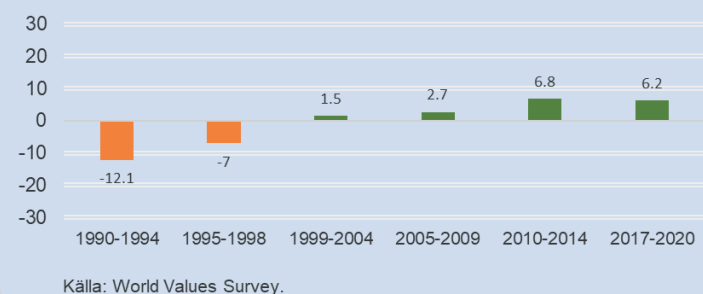
skattemoraleen idag är ungefär lika stark som i början av 1980-talet. Då ansåg 68 procent av svenskarna att det aldrig var försvarbart att fuska med skatterna. Nivån föll dock därefter kraftigt så att bara ungefär hälften ansåg att skattefusk aldrig var försvarbart under 1990-talets andra hälft och i början av 00-talet. Sedan dess har skattemoraleen åter stärkts, så att 66 procent i den senaste undersökningen ansåg att skattefusk aldrig är försvarbart. Eftersom det finns så lite data och forskning om normer, går det inte att dra slutsatser om orsakssamband. Det är dock sannolikt inte en slump att Sverige först blev ett högskattesamhälle, upplevde ett betydande fall i skattemoraleen, bytte politisk inriktning mot sänkta skatter – och sedan upplevde en stärkning av skattemoraleen. Som visas i nästa avsnitt har Sverige återgått till samma skattenivåer som i början av 1980-talet, vilket sannolikt åtminstone delvis kan förklara återhämtningen av skattemoraleen.⁹

Figur 8. **Skattemoraleen** över tid i Sverige

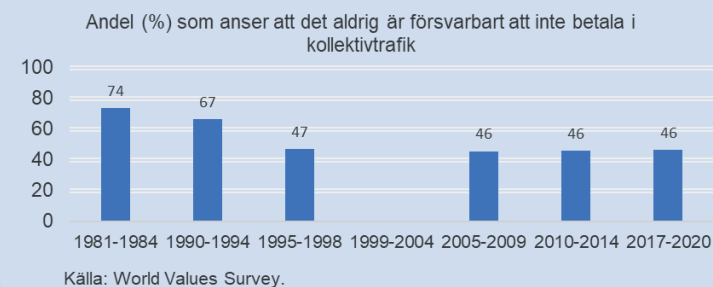

9 Som kan ses i nästa avsnitt, till exempel i figur 17, var det under 1980-talets andra hälft som de svenska skatterna som andel av BNP sköt i höjden. Ungefär runt 1970 skiftade Sverige mot ett lågskatte-till ett högskattesamhälle.

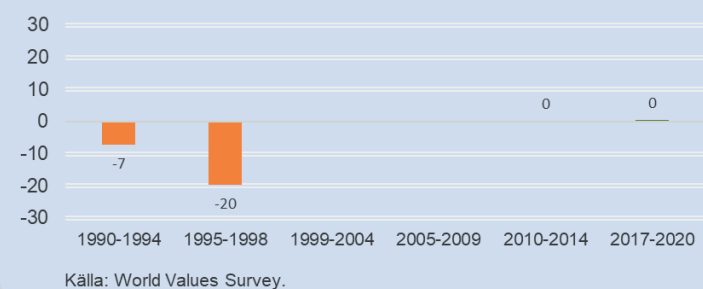
Figur 9. Förändringar i **skattemoraleen**

Figur 10. **Avgiftsmoraleen** över tid i Sverige

Figur 11. Förändringar i **avgiftsmoraleen**

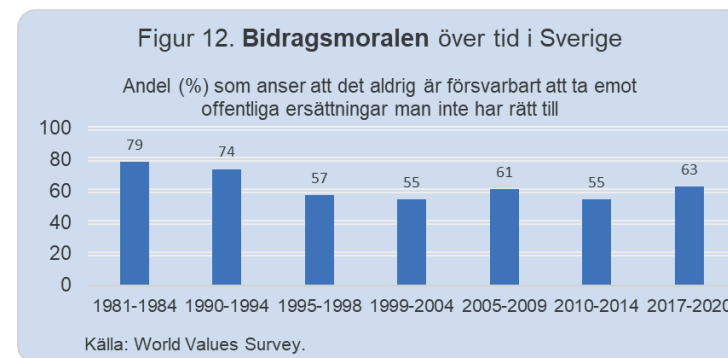
Avgiftsmoralen och dess utveckling över tid visas i figur 10.¹⁰ Figur 11 visar förändringen jämfört med den föregående perioden. Här ser vi en tydlig försvagning i normerna. I början av 1980-talet var det en klar majoritet på 74 procent som ansåg att det aldrig var försvarbart att låta bli att betala i kollektivtrafiken. Andelen sjönk dock sedan snabbt till 47 procent under andra halvan av 1990-talet, och nivån har sedan stabiliserats på 46 procent. Det är svårt att säga exakt varför denna förändring har skett, men den tyder på att vissa normer kan förändras mer långvarigt. En möjlig förklaring är att attityden till att betala för sig i kollektivtrafiken har förändrats, eftersom biljettpriserna i relation till befolkningens inkomster har höjts. Tyvärr har vi inte tillgång till någon utförlig statistik vad gäller biljettpriserna över tid, så förklaringen blir därmed något spekulativ.

Hur är det då med bidragsmoralen? Figur 12 visar hur bidragsmoralen har utvecklats över tid, medan figur 13 visar förändringen jämfört med föregående perioder. Här ser vi tydliga förändringar. När den första mätningen genomfördes i början av 1980-talet ansåg en klar majoritet på 79 procent att det aldrig var försvarbart att ta emot offentliga ersättningar som man inte var berättigad till. Andelen sjönk därefter till en bottennivå på 55 procent omkring millennieskiftet, ökade lite, sjönk till samma bottennivå igen, men har under den senaste perioden ökat till 63 procent. Det är tydligt att överutnyttjandet av välfärden har vuxit över tid. Till följd av detta har välfärden blivit mindre generös, samtidigt som frågan om arbete kontra bidrag

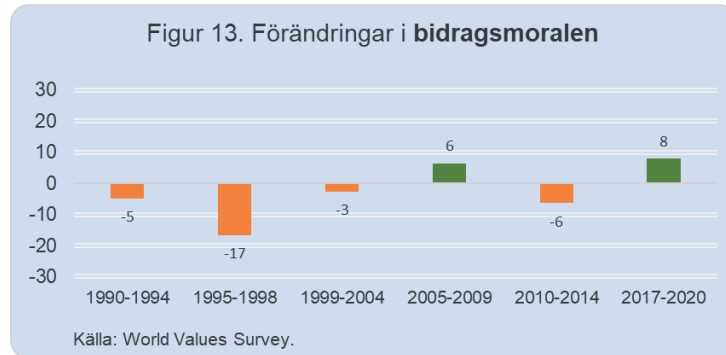
10 Frågan om avgiftsmoral ställdes inte i World Values Survey-undersökningen som genomfördes 1999–2004, varför det inte finns data under den perioden.

har fått en större plats i samhällsdebatten. Sjukfrånvaron var till exempel ovanligt hög i Sverige i början av 2000-talet, men sjönk gradvis efter att strängare regler infördes. Vi ser också att den organiserade brottsligheten har satt i system att överutnyttja olika ersättningssystem, till exempel assistansersättningen.

År 2019 publicerades utredningen *Samlade åtgärder för korrekta utbetalningar från välfärdsystemen*. Detta var första gången som nivån på välfärdsfusket studerades ordentligt i Sverige. Utredningen visar att det förekommer systematiskt fusk med bland annat bidrag för assistansersättningen, arbetslöshetsförsäkringen, bostadstillägg till pensionärer, äldreförsörjningsstöd, dagersättning till asylsökande, lönebidrag, nystartsjobb och studiemedel för studier i utlandet. Utredningen är unik, eftersom den utgör ett erkännande av att den svenska välfärdsstaten inte lever upp till sitt ideal ("gör din plikt, kräv din rätt"). Det visade sig att de felaktiga utbetalningarna uppgår till ungefär 5,5 procent av de totala utgifterna för välfärden, exklusive ålderspensionssystemet, vilket motsvarar 18 miljarder kronor per år.¹¹

11 Ekonomifakta (2021).

Utredningen kom bland annat fram till att arbetet med att stärka bidragsmoralen, och minska möjligheterna till fusk, är avgörande för att minska fusk: ”De utbetalande myndigheterna bör informera tydligare om att man genomför kontroller i syfte att stärka bidragsmoralen och tydliggöra upptäcktsrisken. Låg upptäcktsrisk uppgavs i den genomförda attitydundersökningen vara en av de främsta orsakerna till att folk fuskar med bidrag.”¹² Vi ser här tydligt att samhället på myndighetsnivå agerar för att både minska möjligheterna till fusk och för att stärka bidragsmoralen. En starkt bidragsmoral är nämligen en förutsättning för den svenska välfärdsstatens överlevnad. Myndigheterna kan fånga några fuskare, men inte alla. För att systemen ska fungera krävs att normerna också fungerar väl. Vi ser samtidigt att bidragsmoralen trots allt har stärkts under den senaste perioden, i samband med att myndigheterna stärkt sina ansträngningar för att stävja missbruk och informera allmänheten om att fusk är ett samhällsproblem.

¹² Ibid, s. 30.

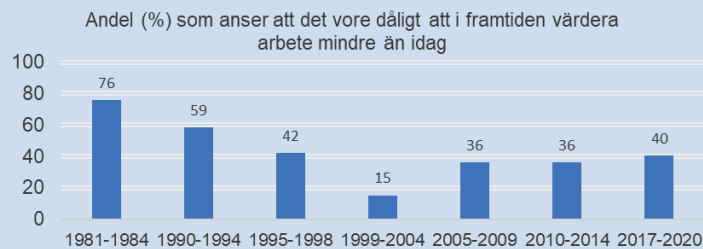
”Vi ser att bidragsmoralen trots allt har stärkts under den senaste perioden, i samband med att myndigheterna arbetar för att stävja fusk och informera allmänheten om att det är fel att fuska.”

Till sist har vi arbetsmoralen, där nivån visas i figur 14 och utvecklingen jämfört med föregående perioder visas i figur 15. Arbetsmoralen mäts efter hur många som anser att det vore fel att i framtiden värdera arbete mindre jämfört med idag. Vi ser en dramatisk förändring i detta avseende. I början på 1980-talet var det en tydlig majoritet på 76 procent som ansåg att det vore fel att i framtiden värdera arbete mindre, men denna nivå kom att sjunka över tid. Omkring millennieskiftet var det så få som 15 procent som tyckte att det vore fel att i framtiden värdera arbete mindre. Kanske skedde detta som en fördröjd anpassning till högskattesamhället. I en samhällsmodell med höga skatter och relativt generösa bidrag ansåg bara en liten andel att det vore fel att i framtiden värdera arbete mindre, vilket kan ses som en rationell anpassning till förändringar i samhällsekonomin. Om det lönar sig mindre att arbeta, varför inte fokusera mindre på det i framtiden?

I takt med att skatterna och bidragen sänkts har dock också arbetsnormerna återhämtat sig. I den senaste undersökningen var det 40 procent som ansåg att det vore fel att i framtiden värdera arbete mindre. Denna andel är dock klart lägre än i början av 1980-talet. Poängen är inte att normer handlar primärt om skatter och bidrag, utan att normerna inte formas avskilt från samhället. Tvärtom anpassas de till

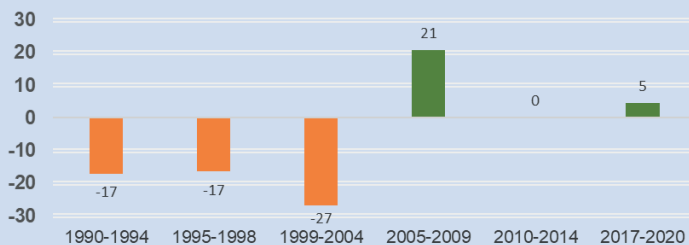
samhället. Normerna är dessutom avgörande för utvecklingen av politiken. Normer reflekterar både invånarnas kollektiva inställning till att följa informella och formella regler samt deras personliga prioriteringar. Det är naturligt att normerna ändras över tid, och lika naturligt att politiken, som utgör gemensamma kollektiva beslut i samhället, anpassar sig till normerna. Utan att förstå normer kan man helt enkelt inte fullt ut förstå de politiska förändringar som skett i Sverige under senare tid.

Figur 14. Arbetsmoralen över tid i Sverige

Källa: World Values Survey.

Figur 15. Förändringar i arbetsmoralen

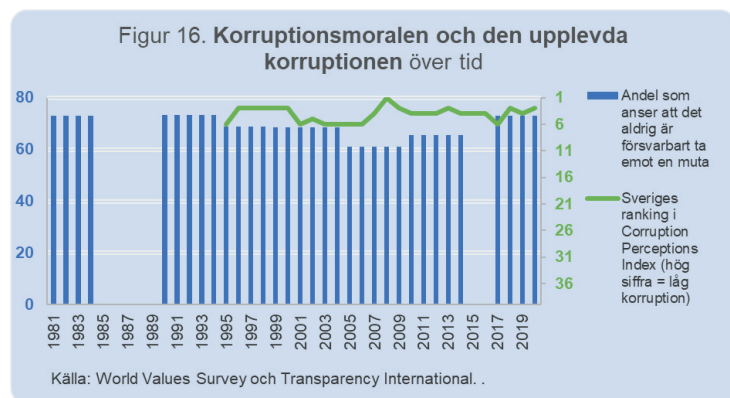

Källa: World Values Survey.

KAPITEL 3. NORMERNA UTVECKLAS MED SAMHÄLLET

Vad är det som gör att normerna förändras? Normer anpassas i stor utsträckning till samhällssystemen och människors beteende. Om ett land har en låg nivå av korruption, kan vi exempelvis också förvänta oss att korruption inte accepteras. Ifall korruption börjar förekomma i högre utsträckning, är det dock sannolikt att fler också själva börjar acceptera den. Omvänt kan ökningar i korruption bero på att normerna har försvagats.

Men kan vi se dessa samband i Sverige? Transparency International har sedan 1995 mätt nivån av upplevd korruption i olika länder. Under perioden har själva poängsättningen förändrats, men vi kan använda Sveriges position i relation till andra länder som ett mått på förekomsten av korruption i landet. Figur 16 visar hur korruptionsmoralen som den mäts i World Values Survey har förändrats över tid, samt hur den upplevda korruptionen som den mäts i Transparency Internationals index har utvecklats. Vad vi ser är att Sverige relativt konsekvent har varit bland de minst korrupta länderna i världen och samtidigt också har haft en hög andel av befolkningen som anser att mutor inte är försvarbara.

Hur är det då med skattemoralen? Ett rimligt antagande är att skattemoralen varierar i förhållande till det totala skatteuttaget. Figur 17 visar andelen som anser att det aldrig är försvarbart att fuska med skatterna och förändringen av skattetrycket, mätt som andel av Sveriges BNP. Det finns ett samband mellan de två faktorerna. I början av 1980-talet hade Sverige en stark skattemoral, och ett skattetryck som var under 45 procent av den samlade ekonomiska produktionen. Därefter höjdes skatterna så att de under 1980- och 1990-talen närmade sig 50 procent.

Skattemoralen sjönk till en början, men omkring millennieskiftet började skattetrycket sänkas – och med viss fördröjning började skattemoralen stärkas. I slutet av perioden ser vi att skattetrycket åter hamnat under 45 procent av den samlade ekonomiska produktionen, samtidigt som skattemoralen närmast har återhämtat sig till nivåerna i början av 1980-talet.

Det är förstås svårt att veta om detta reflekterar ett orsaks-samband, men det finns i varje fall ett intressant samspel mellan skattemoralen och skattenivån. Ett rimligt antagande är att bägge påverkar varandra. En ökning av skattenivån kan sannolikt delvis förklara varför skattemoralen försvagades, och på samma sätt kan den sjunkande skattemoralen vara en delförklaring till varför skatterna sänktes.

Det finns också ett samband mellan korruption och skattemoral. I länder med välfungerande institutioner tenderar skattemoralen att vara högre än i länder med svaga institutioner och hög nivå av korruption.¹³ Forskning av den internationella samarbetsorganisationen OECD visar att länder som har högre skatter också tenderar att ha en högre skattemoral. Rika, välfungerande länder, där allmänheten är nöjd med de offentliga tjänsterna, har en starkare skattemoral och högre skattenivåer.¹⁴ Moralen är alltså kopplad till skattenivån liksom den nytta som skatten upplevs bidra till. En stark skattemoral krävs för att ha ett fungerande skattesystem. För att säkerställa en stark skattemoral är det samtidigt viktigt att nivån på beskattningen inte är för hög – och att de offentliga tjänster som skatterna finansierar upplevs vara värda pengarna.

Det är dock inte bara individens egna upplevelser som spelar roll för dennes skattemoral. Även andra människors åsikter spelar roll. I en artikel i Ekonomisk Debatt förklarar nationalekonomen Katarina Nordblom att allmänhetens

13 Torgler & Schneider (2007).

14 OECD (2019).

benägenhet att betala skatter inte bara påverkas av kontroller och straff. Även den skattemoral som råder hos individen och omgivningen spelar roll, då omgivningens perspektiv skapar ett socialt tryck att följa samhällskontraktet och betala sin beskärda del av skatterna. Individen påverkas alltså av både sin egen och omgivningens syn på huruvida skatterna är berättigade. Nordblom förklarar: ”Även om man själv inte har några moraliska betänkligheter när det gäller skattefusk kan ett starkt fördömande från bekantskapskretsen avskräcka en från att undanhålla skatt, särskilt om det är skam snarare än skuld som påverkar en.”¹⁵

I figur 18 visas bidragsmoralen i Sverige över tid och drivkraften till att gå från bidrag till arbete. Denna drivkraft mäts som den samlade effekten av att betala skatt och få in mindre i bidrag för en arbetslös individ med en genomsnittlig lön, som efter sex månaders arbetslöshet återgår till arbete. Detta mäts som andelen av hundra kronors arbetsinkomst som går till

¹⁵ Nordblom (2019), s. 84.

skatt och leder till sänkt bidrag (eftersom personen återfår en arbetsinkomst). Statistiken finns bara från och med år 2001, men vi kan se att drivkrafterna att jobba snarare än att leva på bidrag har ökat betydligt i Sverige sedan dess. Denna förändring beror dels på att bidragen har blivit mindre generösa och dels på att skatterna har sänkts.

I början av 2000-talet hade en person med en genomsnittlig lön efter ett halvår av arbetslöshet inte tjänat speciellt mycket på att återgå till arbete. Av hundra kronor som man tjänade på sitt arbete gick uppemot tre fjärdedelar bort i skatt och minskade bidrag. Gradvis har dock drivkrafterna till arbete ökat betydligt, så att en genomsnittlig person som gick från bidrag till arbete i slutet av 2010-talet fick behålla 44 procent av lönen. Drivkrafterna till arbete jämfört med bidrag har därmed ökat betydligt, vilket också sammanfaller med att bidragsmoralen har stärkts något.

Det finns inte data över drivkrafterna till arbete längre tillbaka i tiden, men mellan 1970- och 1990-talen blev de offentliga ersättningarna i Sverige generösare och skatterna höjdes väsentligt. Nedgången i bidragsmoralen som följde kan i sin tur ses som en viktig förklaring till att det ekonomiska systemet reformerades, vilket gjorde att incitamenten att återgå till arbete återigen stärktes.

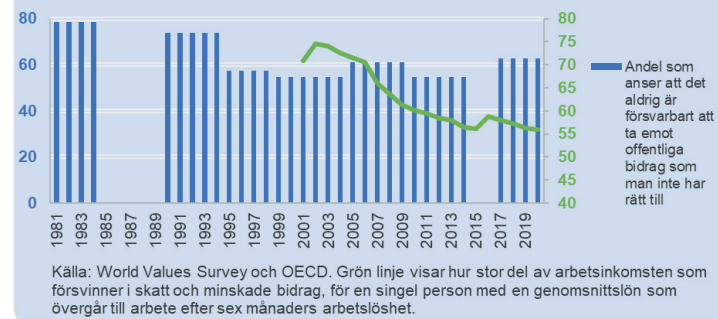
Till sist kan vi i figur 19 se hur skattetrycket och arbetsmoralen har varierat över tid. Som framgår i figuren hade Sverige i början av 1980-talet en stark arbetsmoral, som dock sjönk betydligt över tid. Arbetsmoralen har sedan bottennivåerna

runt millennieskiftet återhämtat sig något, samtidigt som skatterna har sjunkit. Det är rimligt att utgå från att arbetsmoralen påverkas av skattenivån, då denna direkt påverkar den faktiska arbetsersättningen. Sannolikt sker dock anpassningen med viss fördröjning.

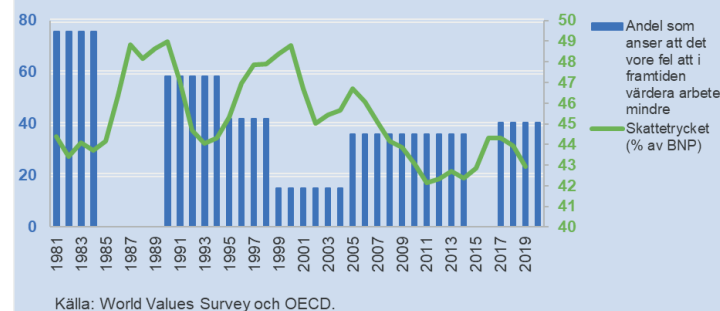
”Genomgående ser vi att det finns samband mellan norm- och samhällsutvecklingen. Om samhällsystemen främjar arbete läggs en grogrund för en stark arbetsmoral, medan övergången mot generösa bidrag och högre skatter tenderar att vara relaterad till mer bidrags- och skattefusk.”

Eftersom det finns få data om normer, och relativt lite forskning, är det viktigt att inte dra för stora slutsatser. Men de mönster som framträder är intressanta. Genomgående ser vi att det finns samband mellan norm- och samhällsutvecklingen. Om samhällsystemen främjar arbete läggs en grogrund för en stark arbetsmoral, medan övergången mot generösa bidrag och högre skatter tenderar att vara relaterad till mer bidrags- och skattefusk.

Figur 18. Bidragsmoralen och incitamenten för övergång från bidrag till arbete över tid

Figur 19. Arbetsmoralen och skattetrycket över tid

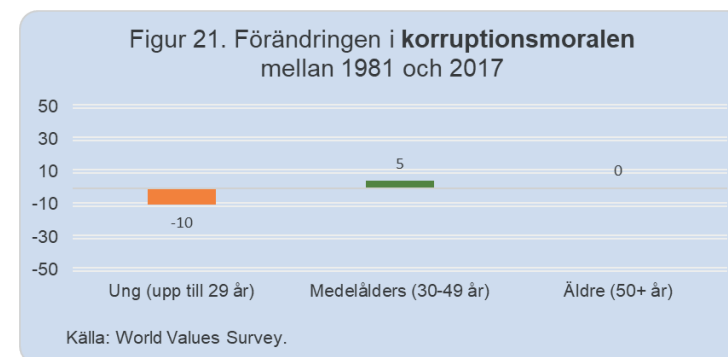
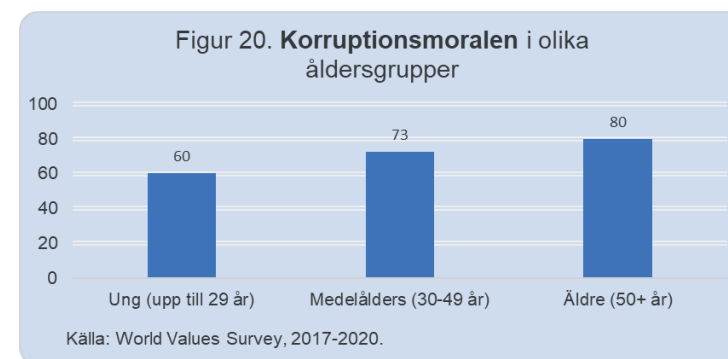
KAPITEL 4.

ÄLDRE HAR STARKARE NORMER ÄN UNGA

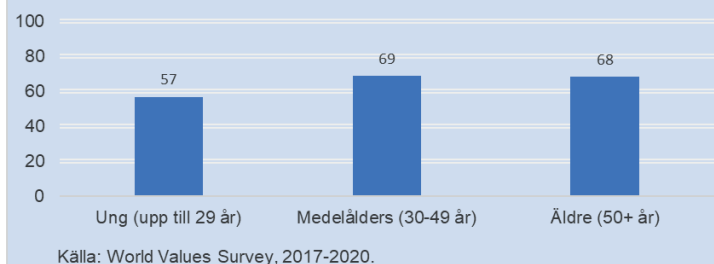
En genomgående trend i statistiken är att äldre personer har starkare normer än yngre personer. Figur 20 visar korruptionsmoralen i Sverige, uppdelad utifrån de svarandens ålder. Figur 21 visar sedan hur korruptionsmoralen bland människor i olika åldrar har förändrats sedan början av 1980-talet. När World Values Survey senast genomfördes i Sverige, år 2017, ansåg 60 procent av unga människor (upp till 29 år) att det aldrig är försvarbart att ta emot en muta, vilket är en minskning med tio procentenheter jämfört med när frågan ställdes för första gången år 1982. Bland personer i medelåldern (30 till 49 år) ansåg 73 procent att det aldrig är försvarbart att ta emot en muta, vilket faktiskt är fem procentenheter högre än när frågan ställdes första gången. Bland äldre (50 år plus) ansåg 80 procent att det aldrig är försvarbart att ta emot en muta, vilket är samma siffra som i början av 1980-talet.

Motsvarande statistik vad gäller skattemoralen redovisas i figur 22 och 23. I den senaste undersökningen tyckte 57 procent av de unga att det aldrig är försvarbart att fuska

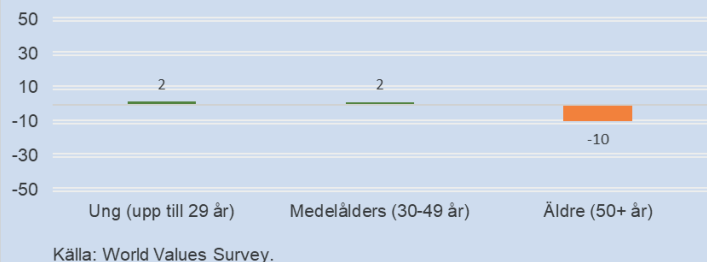
med skatterna, jämfört med 69 procent bland människor i medelåldern och 68 procent bland de äldre. Intressant nog har de äldres skattemoral minskat med hela tio procentenheter sedan början av 1980-talet, medan den bland unga och medelålders människor har stärkts med två procentenheter. Fortfarande är dock skattemoralen något starkare bland äldre än de yngre.

Figur 22. Skattemoralen i olika åldersgrupper

Figur 23. Förändringen i skattemoralen mellan 1981 och 2017

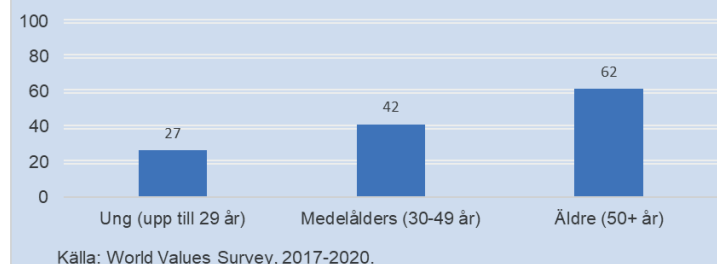
När det gäller avgiftsmoralen ser vi ännu större skillnader, i figur 24 och 25. Bland de äldre anser idag 62 procent att det aldrig är försvarbart att undvika avgifterna i kollektivtrafiken, jämfört med enbart 27 procent bland de unga. Hos samtliga grupper ser vi en markant nedgång i avgiftsmoralen över tid. I början av 1980-talet ansåg även en majoritet av de unga att det aldrig är rätt att fuska med avgifter i kollektivtrafiken.

Bidragsmoralen har också förändrats betydligt över tid, vilket redovisas i figur 26 och 27. I början av 1980-talet ansåg två

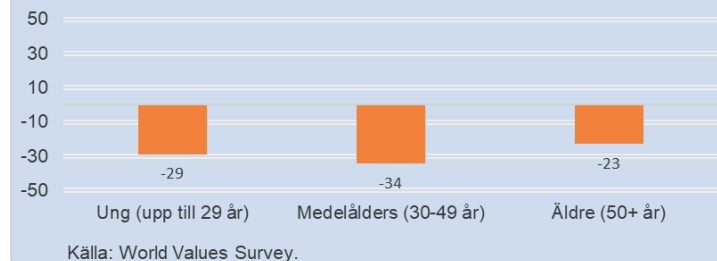
tredjedelar av de unga att det aldrig var försvarbart att överutnyttja offentliga ersättningar, men idag är det bara en tredjedel som har samma inställning. Bland äldre personer var det tidigare en tiondel som ansåg att det ibland kunde vara berättigat att ta emot offentliga ersättningar som man inte är berättigad till, en andel som har ökat till en fjärdedel över tid.

”I början av 1980-talet ansåg två tredjedelar av de unga att det aldrig var försvarbart att överutnyttja offentliga ersättningar, men idag är det bara en tredjedel som har samma inställning.”

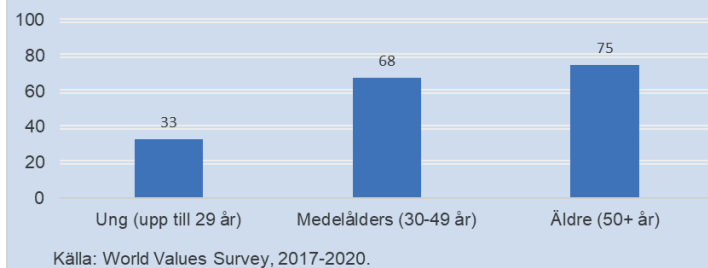
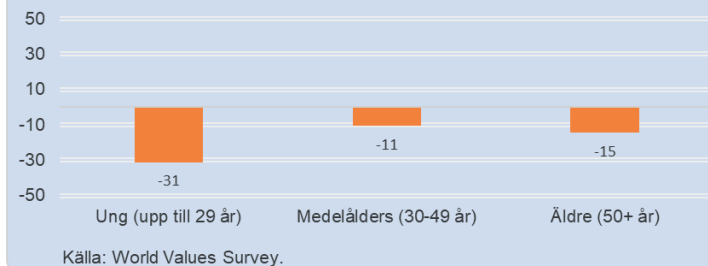
Figur 24. Avgiftsmoralen i olika åldersgrupper

Figur 25. Förändringen i avgiftsmoralen mellan 1981 och 2017

Figur 26. **Bidragsmoralen** i olika åldersgrupperFigur 27. Förändringen i **bidragsmoralen** mellan 1981 och 2017

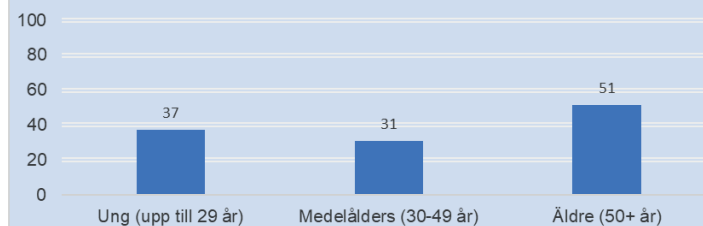
Till sist redovisar figur 28 och 29 hur arbetsmoralen ser ut bland människor i olika åldrar. Även i denna aspekt noterar vi betydande skillnader mellan äldre och yngre människor. Bland äldre personer är det fortfarande en knapp majoritet som anser att det vore dåligt att i framtiden värdera arbete mindre än idag, vilket dock är klart lägre än i början av 1980-talet, då den stora majoriteten av äldre hade samma inställning. Bland yngre var det tidigare två tredjedelar som delade denna uppfattning, men idag är det endast en dryg tredjedel av dem som gör det.

Vi ser alltså tydligt att normerna om arbete, bidrag och avgifter har försvagats betydligt över tid, bland äldre personer såväl som bland yngre personer, samt att de äldre genomgående har starkare moral än de yngre. I kapitel 8 visar vi också att svenska 15-åringar faktiskt hamnar på delad sista plats i hela OECD när det gäller andelen som uppger att de känner tillfredsställelse av att arbeta så hårt som de kan, vilket ytterligare stärker den bild som målas upp i det här kapitlet.

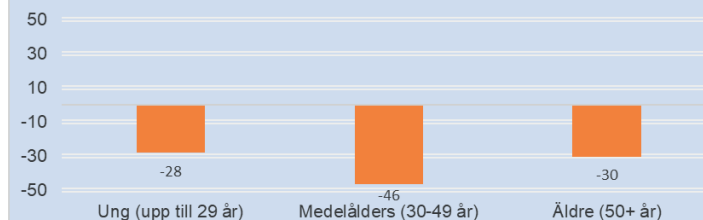
Att äldre har starkare normer kommer inte som en överraskning, eftersom normer inte är något vi föds med. Normer om att till exempel betala skatt, se ett egenvärde med arbete och undvika korruption förmedlas till oss gradvis, och därför kan vi förvänta oss att äldre personer har starkare normer än de yngre. Men detta kan inte förklara de förändringar i normer som har skett inom de olika ålderskategorierna över tid. Samtidigt som det är förståeligt att äldre har starkare normer än yngre, är det speciellt oroväckande att arbetsmoralen, avgiftsmoralen och bidragsmoralen har blivit så pass svaga i den yngre generationen. Om inte de ungas normer stärks betydligt i takt med att de åldras, kommer vi snart stå inför en situation där samhällsystemen måste anpassas ytterligare för att stärka incitamenten att anamma rätt slags normer.

”Om inte de ungas normer stärks betydligt i takt med att de åldras, kommer vi snart stå inför en situation där samhällsystemen måste anpassas ytterligare så att människor återigen har skäl att följa rätt normer.”

Det finns alltså både en ålderseffekt och en generationseffekt, när det gäller normernas utveckling över tid. Bland de unga under 1980-talets början ansåg exempelvis 64 procent att det aldrig var berättigat att överutnyttja offentliga ersättningar. Bland de äldre idag är det 75 procent som delar den uppfattningen. Det indikerar att bidragsmoralen om något mycket riktigt stärks under livets gång. Men samtidigt var det under det tidiga 1980-talet hela 89 procent av de äldre som ansåg att det aldrig är rätt att överutnyttja ersättningssystemen. Och bland unga har samtidigt bidragsmoralen alltså försvagats radikalt sedan det tidiga 1980-talet. Medan ålderseffekten tycks ha en positiv effekt på normerna är generationseffekten negativ. Totalt sett råder det alltså ingen tvekan om att normerna i befolkningen överlag har försvagats över tid – och att den starkast negativa effekten återfinns bland yngre personer.

Figur 28. **Arbetsmoralen** i olika åldersgrupper

Källa: World Values Survey, 2017-2020.

Figur 29. Förändringen i **arbetsmoralen** mellan 1981 och 2017

Källa: World Values Survey.

KAPITEL 5.

SKILLNADER I NORMER MELLAN OLIKA GRUPPER

Finns det skillnader i normer mellan människor från olika samhällsgrupper? Det kan till exempel vara intressant att studera hur normerna skiljer sig mellan inrikes och utrikes födda. Som visas i figur 30 har utrikes födda ungefär lika starka normer som inrikes födda. Det är till och med så att de utrikes födda har lite starkare normer än inrikes födda, framför allt sett till arbets- och avgiftsmoralen. Detta stämmer överens med analyser av John Helliwell, Shun Wang och Jinwen Xu, som har funnit att migranternas tillit och generositet i huvudsak anpassas till nivåerna i värdländerna. Samtidigt spelar hemländernas nivåer också en viss roll för migranternas attityder.¹⁶ Det finns hursomhelst inget tecken på att normerna skulle vara svagare bland utrikes födda. Andelen med låg utbildning och svag ställning på arbetsmarknaden är naturligtvis betydligt större bland utrikes födda än bland inrikes födda – men skillnader i normer tycks alltså inte vara en bidragande orsak till detta.

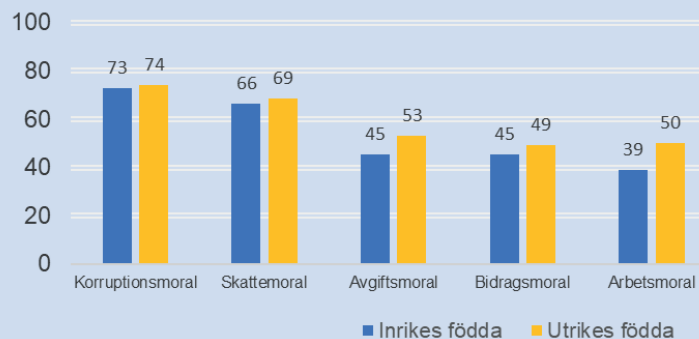
I en jämförelse av kvinnor och män i figur 31 ser vi samtidigt att kvinnor har starkare korrptionsmoral, skattemoral och bidragmoral än män. Avgiftsmoralen och arbetsmoralen är dock ungefär densamma bland kvinnor och män.

En större skillnad framträder om vi jämför studenter med pensionärer, heltidsarbetande och deltidsarbetande. Studenterna har genomgående sämre normer än övriga grupper. Pensionärerna har starkare moral, framför allt kring arbete, avgifter och bidrag, jämfört med övriga grupper. Vi ser här naturligtvis återigen skillnaden mellan unga och äldre.

De som jobbar heltid har samtidigt en lite sämre korrptionsmoral, men en starkare bidragmoral, än de som jobbar deltid. En möjlig förklaring till detta är att de som jobbar heltid är mindre beroende av bidrag och därmed har mindre möjligheter att söka dem. Kostnaden för att ha en stark bidragmoral är därför liten för den gruppen. De som jobbar heltid har däremot större möjligheter än de som jobbar deltid att tjäna på korrption, eftersom korrption är något som framförallt väletablerade på arbetsmarknaden har möjligheter att utnyttja. Skillnaderna är inte så stora, men det finns alltså en viss trend som tyder på att normerna följer egenintresset.

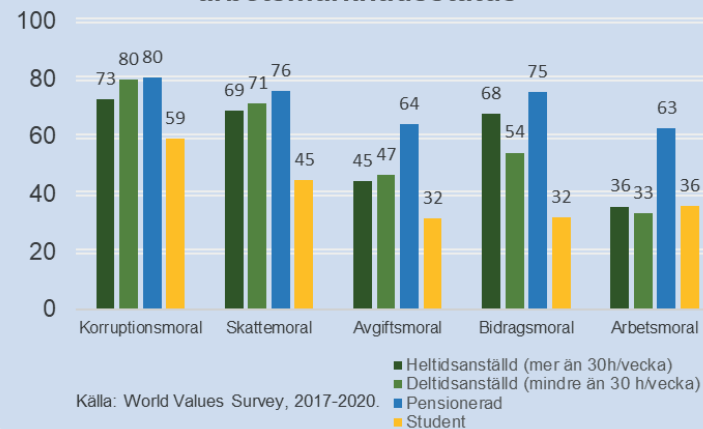
16 Helliwell, Wang & Xu (2016).

Figur 30. Skillnader i normer mellan inrikes och utrikes födda

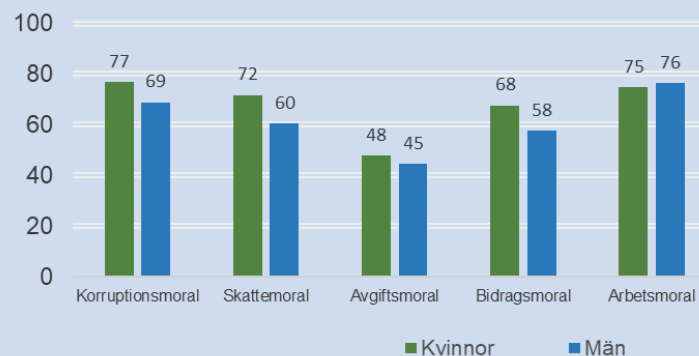
Källa: World Values Survey, 2017-2020.

Figur 32. Skillnader i normer efter arbetsmarknadsstatus

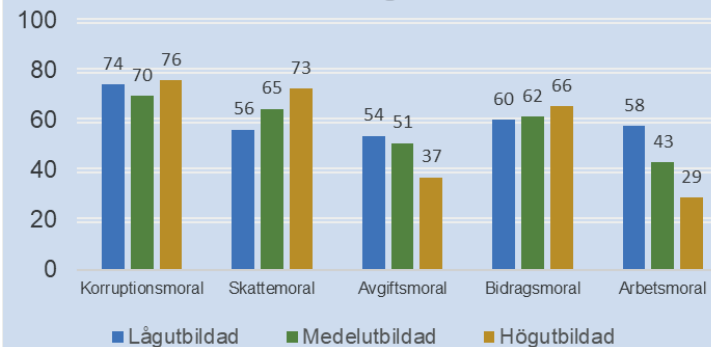
Källa: World Values Survey, 2017-2020.

Figur 31. Skillnader i normer mellan kvinnor och män

Källa: World Values Survey, 2017-2020.

Figur 33. Skillnader i normer efter utbildningsnivå

Källa: World Values Survey, 2017-2020.

Till sist jämför vi normerna efter människors utbildningsnivå i figur 33. Vi ser intressant nog att lågutbildade personer har *starkare* arbetsmoral än högutbildade personer. Utrikes födda är i större utsträckning lågutbildade, så här ser vi en potentiell förklaring till varför arbetsmoralen är starkare bland de utrikes födda (eller varför arbetsmoralen är starkare bland de med låg utbildning). Skattemoralen är samtidigt starkare bland de högutbildade, medan avgiftsmoralen är svagare.

”På det stora hela ser vi alltså att normerna är ungefär likadana bland personer från olika samhällsgrupper. Den stora skillnaden som existerar är alltså återigen att äldre människor har starkare normer än yngre människor. Den stora samhällsutmaningen är således att stärka de yngres normer, oavsett om de är inrikes eller utrikes födda, kvinnor eller män.”

På det stora hela ser vi alltså att normerna är ungefär likadana bland personer från olika samhällsgrupper. Den stora skillnaden som existerar är alltså återigen att äldre människor har starkare normer än yngre människor. Att äldre har starkare normer än yngre är något som var tydligt redan i början av 1980-talet, och försvagningen kan skönjas bland yngre såväl som äldre. Men medan försämringen i normerna återfinns bland personer i alla åldrar är effekten mest märkbar bland unga. Den stora samhällsutmaningen är således att stärka de yngres normer, oavsett om de är inrikes eller utrikes födda, kvinnor eller män.

KAPITEL 6.

VARFÖR UTVECKLADES EN STARK ARBETS- OCH ANSVARSMORAL I SVERIGE?

För att förstå normerna i Sverige och övriga Norden är det viktigt att analysera den ekonomiska utvecklingen och betydelsen av det kalla nordiska klimatet. För över hundra år sedan observerade den tyska sociologen Max Weber att protestantiska länder i norra Europa tenderade att ha en högre levnadsstandard, bättre akademiska institutioner och överlag mer välfungerande samhällen än i andra delar av Europa. Han menade att orsaken till de protestantiska ländernas framgångar fanns i en starkare protestantisk arbetsmoral.¹⁷ Den svenska ekonomen Assar Lindbeck har byggt vidare på teorin genom att beakta andra faktorer än religion. Lindbeck förklarar att det historiskt sett var svårt att överleva som en jordbrukare i Norden och att det oförlåtliga klimatet gjorde det nödvändigt för jordbrukare att arbeta ovanligt hårt för att klara sig. Därmed skapades ett normsystem med starkt fokus på individens eget ansvarstagande och hårt arbete.¹⁸

¹⁷ Se Nelson (2010).

¹⁸ Lindbeck (1995 and 2003).

Detta överensstämmer med den grekiska filosofen Aristoteles idéer. Han observerade redan under 300-talet före Kristus att människor i kalla länder behövde anstränga sig mer än människor i varmare länder för att överleva.¹⁹ Det som är unikt med de nordiska länderna är dock inte bara att de har ett kallt klimat, utan också att de historiskt sett har haft ett system med stark spridning av ägandet. I Sverige och andra nordiska länder var det vanligt att bönder ägde sin mark och sin bostad. Många andra europeiska länder har en annorlunda historia. Där var en stor del av befolkningen innan den industriella revolutionen marklösa arbetare med stora skulder. I Ryssland, som har ett liknande klimat som Norden, var till exempel en stor andel av befolkningen livegna.

Den typiska personen som levde i Ryssland före industrialiseringen brukade jorden i ett lika kallt och oförlåtligt klimat som i Sverige. Men förutsättningarna för att utforma en stark arbetsetik var bättre bland de nordiska jordbrukarna, som förvisso ofta var fattiga men även ägde sin mark. En stark arbetsetik uppstår inte enbart från svåra förhållanden, utan snarare från en situation där hårt arbete tydligt belönas. Människor tjänar mer på att arbeta hårt och investera i framtiden, när äganderätten utvidgats till breda delar av befolkningen. De livegna bönderna i Ryssland arbetade hårt, men belönades inte för detta och kunde inte genom egen ansträngning förändra sitt eller sin familjs liv. Danmark hade visserligen också ett feodalt system där rika godsägare med militär makt ägde det mesta av marken, men under 1800-talet övergick även Danmark till att ha fria bönder.

19 Citerad i McColl (2005).

”Norden hade dels ett klimat som gjorde att hårt arbete var en nödvändighet, dels ett system med välspriidd äganderätt som gjorde att hårt arbete lönade sig. Miljö och samhällsförhållanden främjade normer kring arbete, ansvar, samverkan och tillit.”

Norden tog tidigt till sig ett av nyckelelementen i det fria marknadssystemet: utbredd egendom. Detta överensstämmer med Thomas Jeffersons beskrivning av oberoende bönder i USA som de ”mest dygdiga och självständiga medborgare”.²⁰ Norden hade dels ett klimat som gjorde att hårt arbete var en nödvändighet, dels ett system med välspriidd äganderätt som gjorde att hårt arbete lönade sig. Miljön och samhällsförhållandena främjade normer kring arbete, ansvar, samverkan och tillit.

Ett bra exempel på hur miljö och samhällsförhållanden påverkar normerna kommer från en dikt av den finlandssvenska författaren och poeten Johan Ludvig Runeberg, skriven efter ett besök i den finska staden Saarijärvi under 1820-talet. Runeberg skildrade genom bonden Paavo, som försörjde sin familj genom att bruka marken i det ogästvänliga klimatet, lokalbefolkningens hårda kamp för överlevnad. Översvämningar under våren och hagelbyar under sommaren förstörde många av grödorna. Kylan under hösten förstörde resten. Paavo och hans fru tvingades blanda bark från träd i sitt bröd för att överleva det kommande året, vilket var vanligt förekommande bland bönder i denna del av världen. Under nästa år arbetade den finska bonden ännu hårdare med att gräva

20 Citerad i Peterson (1984).

diken för att förbättra sin jordbruksmark. Återigen belönades han med en mager skörd på grund av dåligt väder. Familjen blandade ännu mer bark i sitt bröd för att överleva det andra året och Paavo arbetade ännu hårdare. Det tredje årets skörd förstördes inte av vädret och Paavos fru utropade glatt att de nu hade råd att äta vanligt bröd. Men Paavo insisterade på att de fortsatte blanda bark i brödet, eftersom de borde dela maten med sina grannar, vars skörd återigen hade förstörts av kylan.²¹

Berättelsen om Paavo illustrerar att jordbrukare i de nordiska nationerna inte bara behövde en stoisk beslutsamhet om att arbeta hårt och planera framåt, utan även social tillit och sammanhållning. Utan hårt arbete och samarbete skulle Paavos familj och grannar få svårt att överleva. Dikten illustrerar också tydligt att de oberoende bönderna, i motsats till jordlösa bönder i många andra delar av världen, hade mycket att vinna på att höja sina gårdars produktivitet. De var solidariska med sina grannar och levde i en kultur där hårt arbete var lika med överlevnad. Normer om samarbete, punktlighet, ärlighet och hårt arbete utformades i denna kontext, i nordiska samhällen där grannarna kände varandra.

Historiska källor visar att nordiska människor i generationer har setts som flitiga och ärliga av omvärlden.²² Det finns också tydliga tecken på att nordiska samhällen, tack vare

21 Dikten "Saarijarven Paavo" och en beskrivning av hur den kom att skrivas skildras av Huldén (1998).

22 Se till exempel The Treasury of Knowledge and Library of Reference (1834), Sweden, samt Stockdale (1807), s. 212.

denna unika kultur, var välorganiserade redan innan den industriella revolutionen, alltså under en tid då levnadsstandarden var låg. En bok skriven av den dansk-franska geografen och journalisten Conrad Malte-Brun år 1834 berättar om de utmärkta vägar som hade byggts i Sverige, och hur medborgerliga rättigheter av bönderna skyddades såväl i Sverige som i Finland.²³ En engelsk historiebok om Norden, publicerad 1838, innehåller en liknande beskrivning av normmännen: "Normmännen får anses vara flitiga människor; men på grund av fattigdom och begränsade resurser i landet tvingas de verka i en trång sfär och kan sällan utnyttja omfattande förbättringar."²⁴ Det gemensamma temat är att folk i Norden var ärliga och hårt arbetande, karaktärsdrag som ansågs ha formats för att människor skulle kunna överleva i det oförlåtliga kalla klimatet.

Anekdotiskt får svenskar som arbetar utomlands ofta höra att folk från Norden är enkla att arbeta med, eftersom de är punktliga, har en stark arbetsmoral och dessutom går att lita på. Forskare har visat att dessa anekdoter har stöd i statistiken.²⁵ Utvecklingen av en kultur med betoning på det egna ansvaret, arbete och ärlighet kan förklara varför Norden, när väl industrialiseringen nådde regionen, upplevde stark ekonomisk tillväxt. Som vi beskriver i följande kapitel finns det stöd för idén att de starka normerna kring arbete och ansvar spelade en roll i denna fenomenala välståndsutveckling – och att skolsystemet i Sverige uppmuntrade bibehållandet av

23 Malte-Brun (1834).

24 Crichton & Wheaton (1838), s. 341, egen översättning från engelska.

25 Delhy & Newton (2005); Berggren, Elinder & Jordahl (2008).

dessa normer. Med skiftet mot en generös välfärdsstat och elevinflytande i skolan förändrades dock samhället, vilket sannolikt åtminstone delvis kan förklara undermineringen av normer kopplade till arbete och det egna ansvaret.

KAPITEL 7.

SVERIGES RESA FRÅN FATTIGDOM TILL VÄLSTÅND

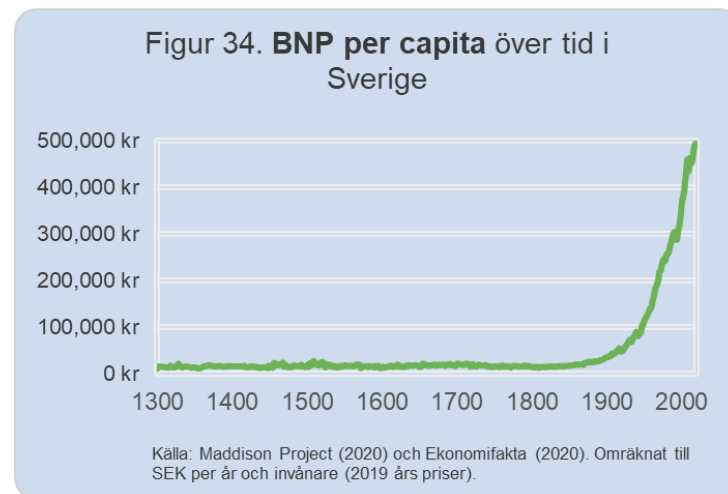
Normerna i Sverige och övriga Norden hänger ihop med ländernas ekonomiska utveckling. År 1300 befann sig Sverige i *Folkungatiden* och de flesta invånarna var självförsörjande jordbrukare, skogsbrukare eller fiskare. Enligt Maddison-projektet, som mäter historiska data över ekonomisk utveckling, motsvarade den svenska ekonomiska produktionen per invånare bara 12 300 kronor per år i dagens penningvärde, vilket motsvarar mindre än tre procent av dagens inkomster. Om vi snabbspolar 500 år framåt i tiden, till år 1800, hade nivån endast ökat till 14 800 kronor per år i dagens penningvärde. Ökningen var alltså ganska liten.

Det är först under 1800-talet som industrialiseringen tar fart i Sverige och det moderna välståndet börjar växa fram. När industrialiseringen väl påbörjades gick det dock fort. Detta illustreras i figur 34. Det som utmärker Sverige och de andra nordiska grannländerna är att övergången från ett fattigt till ett rikt samhälle gick så snabbt. En förklaring är att människorna, som en anpassning till det kalla och oförlåtliga

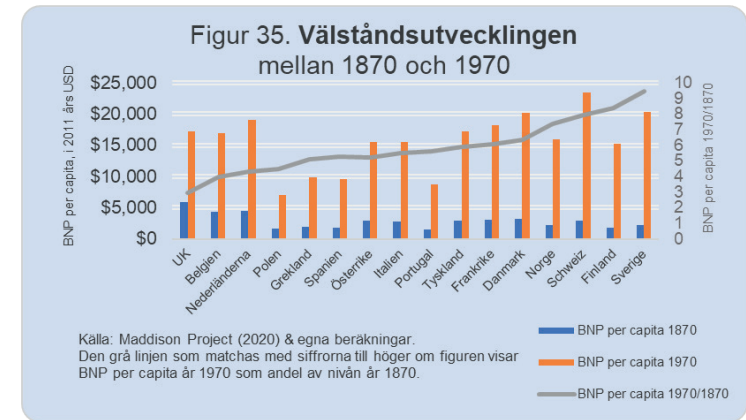

klimatet, hade utvecklat starka normer om arbete och det egna ansvaret.

År 1870 är det första året med någorlunda tillförlitliga data över BNP per capita för ett flertal europeiska länder. Som framgår i figur 35 skedde en fenomenal välståndsutveckling i Sverige under de hundra åren som följde, då produktionen per invånare ökade med närmast en faktor om tio. Inget annat utvecklat europeiskt land som det finns data för hade en lika snabb ökningstakt. Näst efter Sverige i välståndsutvecklingen följde Finland, Schweiz, Norge och Danmark – länder med liknande klimat och kultur, med fokus på ihärdighet och arbete. Även om Schweiz inte ligger i Norden, har landet tydliga likheter med de nordiska länderna sett till både kultur och geografi.²⁶

26 Dock har Schweiz inte samma homogena kultur som i Norden.

Från ett ekonomisk-historiskt perspektiv finns etablerade förklaringar till den goda utvecklingen, vid sidan av normerna kring arbete, ansvar och tillit. Fram tills 1800-talets slut var Sverige ett förhållandevis fattigt samhälle. Många gick hungriga och en stor del av Sveriges befolkning emigrerade till USA i hopp om ett bättre liv. Vilhelm Moberg har i sin *Utvandrarsvit* beskrivit den omfattande migrationen från Sverige som ägde rum under 1800-talets andra hälft. De första verkliga svenska nybyggarna i Taylor Falls i Chisago County, dit Mobergs utvandrare anlände, var dock inga bönder, utan studenter från Skara läroverk, söner till militärer, köpmän och en hovrättsnotarie.²⁷ Det var en kombination av fattigdom och äventyrlust som drev de svenska migranterna.

Men Sverige var i huvudsak fortfarande en jordbruksekonomi. Befolkningen växte, samtidigt som dåligt väder bidrog till missväxt. Läget förvärrades av att flera sjukdomsepidemier

27 Erlandsson (1925), s. 120.

slog till. Människor som i Sverige arbetade för andra människors räkning inom jordbruket kunde i USA äga och driva sin egen gård. Även de växande industrierna i USA lockade. Därför sålde många sina egendomar och köpte biljetter till segelfartygen som gick över Atlanten. Mellan 1851 och 1990 lämnade totalt cirka 1 170 000 personer Sverige, varav 949 000 sökte sig till USA. Det är höga siffror, framför allt med tanke på att Sverige knappt hade 3,5 miljoner invånare år 1850. SCB uppskattar att ungefär 20 procent av männen och 15 procent av kvinnorna som föddes under andra halvan av 1800-talet lämnade landet.²⁸

Den omfattande utvandringen oroade regeringen, som tillfälligt försökte hejda emigrationen genom att förbjuda män som inte gjort värnplikt att lämna landet. Kritiska röster höjdes också om behovet av förändring. Sverige behövde liksom USA bli ett modernt land med framtidstro. Sveriges kanske viktigaste utredning i modern tid kom så till: Emigrationsutredningen. Denna statliga utredning genomfördes mellan 1907 och 1913 i syfte att kartlägga den ekonomiska och sociala situationen i Sverige, och för att bättre förstå drivkrafterna till emigration. Den leddes av statistikern Gustav Sundbärg. En lång rapport togs fram, med 20 statistiska appendix, som tog upp olika aspekter av dåtidens svenska samhällsstruktur och lyfte fram förslag på möjliga förbättringar. Slutsatsen var att det inte fanns någon enskild åtgärd som kunde lösa problemet, utan att det i stället krävdes en kombination av reformer. Att underlätta köp av egna hem, bygga ut järnvägsnätet, införa allmän rösträtt samt

28 SCB (2013).

genomföra ekonomiska och sociala reformer lyftes fram som recept för att göra Sverige till ett mer attraktivt land att bo i. Endast så kunde Sverige bli ett framgångsrikt land och utvandringen hejdas.²⁹

Emigrationsutredningen och dess rekommendationer om sociala och ekonomiska reformer fick stor uppmärksamhet. När utredningen publicerades hade Sverige redan börjat reformera den ekonomiska politiken och kort därefter togs ytterligare steg mot införandet av allmän och lika rösträtt. Reformarbetet hade börjat redan under 1800-talet. Författningsförändringen skapade en maktbalans mellan kung och riksdag och penningpolitiken stabiliserades i och med Riksbankens utveckling mot att bli en centralbank. I mitten av 1800-talet infördes folkskolan. Nya kredit- och kapitalmarknadsinstitutioner utvecklades. Dessutom stärktes äganderätten så att vanliga medborgare kunde vara säkra på att de kunde ta del av de investeringar de själva gjorde i till exempel åkern, hemmet eller affärsverksamheten. I samband med näringsfrihetsförordningen blev detta grunden för en välfungerande ekonomisk modell. Enligt nationalekonomen Johan Myhrman låg dessa institutionella förändringar bakom den snabba industrialiseringsprocessen som inleddes under 1870-talet.³⁰

I takt med samhällsutvecklingen minskade också korruptionen. I början på 1800-talet var Sverige ett samhälle med omfattande korruption. Vid slutet av 1800-talet var situationen

29 Sundbärg (1913).

30 Myhrman (1994).

dock betydligt bättre. En anledning är att politiker som Johan Gripenstedt och andra drev på för att modernisera Sverige, samtidigt som högre löner för statstjänstemännen och framväxten av en stark liberal press gjorde att det lönade sig att hålla sig borta från korruption.

Det är alltså uppenbart att Sverige och andra nordiska länder hade utvecklade samhällsinstitutioner redan innan välståndet växte fram. Emigrationsutredningen är ett praktexempel på faktabaserad, logiskt förankrad, samhällsanalys – och framstår som avancerad även med dagens mått mätt. Sverige hade redan när utredningen skrevs omfattande offentlig statistik och var rentav världsledande i att utveckla objektiv statistikinsamling. Vi ser också att institutionerna som växte fram snabbt kom att uppskattas internationellt. Banksektorn är ett tydligt exempel.

Sveriges första bank var *Stockholms Banco*, som grundades av den holländska entreprenören Johan Palmstruch år 1657. Den första banken startades alltså upp relativt sent i Sverige, men den kom snart att utmärka sig genom att ge ut de första kreditivsedlarna i Europa. Dessa var tidiga europeiska föregångare till de papperssedlar som idag används runtom i världen.³¹ År 1664 upphörde verksamheten och fyra år senare grundades i stället *Riksens Ständers Bank*, som senare bytte namn till *Sveriges Riksbank*. Riksbanken, som firade sin 350-årsdag år 2018, är världens äldsta centralbank.³² Det bankväsende som växte fram i Stockholm

under 1600-talets andra hälft låg före sin tid och inspirerade banksektorns utveckling i övriga Europa. Även om Sverige alltså fick sin första bank förhållandevis sent blev sektorn snabbt en framgång.

År 1873 publicerade Robert Harry Inglis Palgrave en studie i *Journal of the Royal Statistical Society* om utvecklingen av Europas tidiga bankväsende. Studien noterar att medan banker i Venedig, Genua, Amsterdam och Hamburg grundades tidigare än den första banken i Stockholm, var den bankverksamhet som utvecklades i Stockholm unikt avancerad. Riksbanken blev en föregångare till det bankväsende som växte fram i Europa under 1700- och 1800-talet. Författaren drar också slutsatsen att den tidiga utvecklingen av ett modernt bankväsende är en viktig förklaring till den starka välståndsutveckling som skedde i Sverige.³³

Sverige gick också under kort tid från att ha relativt underutvecklade industrier, med familjeägda företag som framför allt extraherade råmaterial, till aktiebolag som använde modern teknik för mer avancerad produktion. Ulf Olsson och Jan Jörnmark noterar att Sverige i slutet av 1800-talet hade stora naturtillgångar men begränsad ekonomisk tillväxt. Den utveckling som följde krävde omfattande kapitalinvesteringar i industrin. Tack vare att Sverige integrerades i den globala kapitalmarknaden kunde också utländsk finansiering kanaliseras till det växande näringslivet.³⁴

31 Weston (2012), s. 20.

32 Edvinsson, Jacobson & Waldenström (2018).

33 Inglis Palgrave (1873), s. 117.

34 Olsson & Jörnmark (2007).

Det var alltså en smidig process för Sverige att gå från att ha en relativt primitiv ekonomi under 1800-talet till att bli en rik välståndsnation. Intressant nog skedde även övergången till en jämlik ekonomisk fördelning innan välfärdsstatens framväxt. De svenska forskarna Jesper Roine och Daniel Waldenström har visat att Sverige hade en ovanligt jämlik inkomstfördelning redan år 1920. Fram tills cirka 1980 fortsatte jämlikheten att öka. Merparten av utvecklingen skedde före skiftet från låga till höga skatter.³⁵ I en annan artikel bekräftar forskarna Anthony Atkinson och Jakob Søgaaard att jämlikheten i Sverige huvudsakligen tog form före övergången till högskattesamhället.³⁶

Detta innebär inte att välfärdsstaten var helt betydelslös för jämlikhetens utveckling i Skandinavien. Den tidiga välfärdsstatens utveckling – och fackföreningarnas utbredning – sammanföll med den ökande ekonomiska jämlikheten i Sverige. Tidig omfördelningspolitik och tillhörande reformer spelade därför sannolikt en roll för den sjunkande ojämlikheten, fastän det totala skattetrycket inte var särskilt högt.

Men en annan förklaring till den starka ekonomiska utvecklingen, och att den blev så pass jämlik, är skolsystemet. Det tidiga skolsystemet som växte fram under 1800-talets andra hälft var lärarledd och fokuserade på elevernas kunskapsutveckling och förmedlingen av normer kring arbete och

individens eget ansvar.³⁷ Detta diskuteras närmare i nästkommande kapitel.

”En annan förklaring till den starka utvecklingen och att den blev jämlik är skolsystemet. Det tidiga skolsystemet som växte fram under 1800-talets andra hälft var lärarledd, och fokuserade på elevernas kunskapsutveckling och förmedlingen av normer kring arbete och individens eget ansvar.”

35 Roine & Waldenström (2008).

36 Atkinson & Søgaaard (2013).

37 Se Heller-Sahlgren och Sanandaji (2019).

KAPITEL 8.

DET SVENSKA SKOLSYSTEMET OCH DESS FOKUS PÅ NORMER

Hur har Sverige blivit så rikt? Hur kunde ett tidigare fattigt samhälle bli både rikt och jämlikt? En viktig anledning var en skola som lyckades förmedla kunskaper till barn från alla samhällsklasser. Redan runt år 1850, då Sveriges ekonomiska tillväxt började ta fart, hade landet en befolkning som var disproportionellt utbildad jämfört med landets låga utvecklingsnivå.³⁸ Detta har också visat sig vara avgörande för den snabba tillväxt som skedde under det efterföljande århundradet.³⁹ Den svenska skolans historia spåras ofta till 1800-talets mitt, då folkskolan bildades. I själva verket har bildningstraditionen betydligt djupare rötter. Det första steget togs under reformationen.

Den lutherska lära som etablerades i Sverige runt 1600 byggde på en tanke om att varje troende med egna ögon skulle se och tyda Guds ord. Tidigare hade det räckt med att prästerna kunde läsa bibeln och psalmboken, men efter reformationen sågs det som varje familjs ansvar att lära hushållets

38 Sandberg (1979).

39 Ljungberg och Nilsson (2009).

medlemmar att själva läsa kyrkans texter. Undervisningen skedde i hemmet och utfördes huvudsakligen av kvinnor. Kyrkan utvecklade ett system med så kallade husförhör, som bäst kan beskrivas som externa examinationer genom vilka församlingsbornas läskunnighet, läsförståelse och bibelkunskaper mättes. Konfirmationsläsning var en slags examen i det tidiga svenska utbildningsväsendet. Den som inte hade godkänt konfirmationsförhör fick inte heller delta i nattvarden, som var en inträdesbiljett för unga människor till vuxenvärlden. Utan att ha klarat konfirmationsförhöret var det till exempel svårt att gifta sig och bilda familj längre fram i livet.⁴⁰ Ett starkt socialt tryck skapades därför på de unga att lära sig läsa.

Systemet med hemundervisning expanderades i och med kyrkolagen år 1686, som lagstadgade husförhören över hela landet. Detta blev startpunkten för vad som har beskrivits som en läskunnighetskampanj i Sverige (och därmed även Finland), baserat på hemundervisning där ansvaret föll på föräldrarna. Innan folkskoleplikt infördes i Sverige startades många skolor på enskilt initiativ. Enbart i Lunds stift startades till exempel cirka 480 skolhus mellan 1720–1838. Landsbygdsbefolkningen drev på utvecklingen av skolor via privata initiativ, då staten och kyrkan inte var lika intresserade av undervisningen på landsbygden.⁴¹

Med hemundervisning och ett gryende skolväsende fick således de allra flesta unga som växte upp i Sverige en utbildning.

40 Se Florin (2010) samt Karlsson Vestman och Andersson (2007).

41 Klose (2011).

Reformationen hade satt i gång en process genom vilken nästan alla svenskar tidigt blev läskunniga. Den amerikanska professorn Harvey J. Graff, vars arbete om läskunnighetens historia uppmärksammats internationellt, förklarar att läskunnighetens spridning i Sverige följde ett relativt unikt mönster:

Urbanisering, kommersialisering och industrialisering hade inget att göra med processen genom vilken det svenska folket blev kanske de mest läskunniga i västvärlden före 1700-talet. Till skillnad från den väg till läs- och skrivkunnsighet som följdes i andra länder var denna kampanj, som inleddes av kung Karl XI, sponsrad av statskyrkan. Genom lagstadgade krav och vaksam tillsyn, som innefattade regelbundna personliga examinationer genomförda av församlingarnas präster, övervakade kyrkan ett system rotat i hemundervisning. Motiveringen bakom utbildningskampanjen, en av de mest framgångsrika i västerländsk historia före de två senaste årtiondena, var konservativ: fromhet, hövlighet, ordentlighet och militär förberedelse var de främsta målen.⁴²

År 1842 blev skolgången obligatorisk, men redan innan dess hade Sverige alltså utvecklat ett förhållandevis välfungerande utbildningsväsende. Parallellt fick Sverige också tidigt framgångsrika säten för högre utbildning. Uppsala universitet grundades redan år 1477 och har varit oavbrutet verksamt sedan 1595. Lunds universitet kan spåra sina anor ända till

⁴² Graff (1987), s. 13. Egen översättning från engelska.

1425 och uppstod i nuvarande form år 1666. Sverige har också en tradition av framstående ingenjörutbildningar. Christopher Polhem, den svenska mekanikens fader, studerade fysik, matematik och mekanik vid lärosätet i Uppsala. Efter att bland annat ha konstruerat en ny gruvmaskin, och samlat in tekniska kunskaper från resor till andra delar av Europa, grundade Polhem *Laboratorium mechanicum* i Stockholm. Lärosätet, som startade sin verksamhet redan 1697, var dels en mekaniskskola, dels ett laboratorium för praktiska och teoretiska försök. Det övergick 1798 till att bli Mekaniska skolan, som med tiden utvecklades till Kungliga tekniska högskolan. Den svenske köpmannen William Chalmers, som gick bort 1811, testamenterade sin förmögenhet till en skola där också fattiga barn kunde lära sig de färdigheter som behövdes i industrin. Detta blev starten för Chalmers tekniska högskola i Göteborg. I Bergsskolan i Falun startade 1822 även en verksamhet med tvååriga kurser inom bergsvetenskap. De kunskaper som uppstod vid dessa högskolor och andra lade grunden för Sveriges industriella framsteg.

Runt 1870 infördes så till slut näringsfrihet. Vid den tidpunkten hade tidiga industrinationer, som Storbritannien, Nederländerna och Frankrike, ett stort försprång jämfört med Sverige vad gäller företagande och välstånd. I Sverige fanns dock en välutbildad befolkning och lärosäten som spred de ingenjörsmässiga kunskaper och färdigheter som behövdes för att lyckas inom dåtidens avancerade industrier. Därför tog det inte lång tid för Sverige att komma ikapp, och till och med springa ifrån, övriga Europa. Företag som Svenska Kullagerfabriken, Volvo, Sandvik, Atlas Copco,

Dafgårds och SAAB blev stora succéer på världsmarknaden genom att förlita sig på kunskaper. Ingenjörsmässiga framsteg inom gruvdrift, stålframställning, skogsbruk, biltillverkning, elektronik, avancerad livsmedelsframställning och andra kvalificerade fält gav de svenska företagen en viktig konkurrensfördel. Denna konkurrensfördel hade inte varit möjlig att uppnå utan den långa utbildningstradition som redan fanns förankrad i landet.

Även privat undervisning på distans spelade en viktig roll. Hans Svensson Hermod började 1886 att erbjuda privatlektioner i tyska och engelska i Lund. Några år senare utökade han utbudet till att omfatta utbildningar inom ett flertal områden, såsom bokhållning, handelskorrespondens, handelsaritmetik, stenografi och språk. Från och med 1910 erbjöd Hermods också svensk realexamen, vilket var föregångaren till den svenska gymnasieutbildningen. Hermods och andra utbildningsföretag bidrog på så sätt till att sprida kunskaper som behövdes i näringslivet och för att främja internationella affärer.

Den jämna fördelningen av humankapital var sannolikt också viktig för Sveriges utveckling till ett av världens mest jämlika länder. Arbetarrörelsen och andra folkrörelser i Norden uppmanade tidigt befolkningen, inte minst arbetarklassen, att satsa på utbildning också i vuxen ålder. Arbetarna uppmanades att delta i olika kurser och läsa skönlitteratur i studiecirkel. Den tidiga arbetarrörelsen satsade på att aktivt minska kunskapsgapet mellan borgare och arbetare, eftersom man förstod att det var receptet för ett jämlikt samhälle. Även jämställdheten förbättrades via utbildningssystemet, då

flickor tidigt inkluderades i undervisningen. Kvinnor kom därför att etablera sig på arbetsmarknaden i ett relativt tidigt skede i Sveriges ekonomiska utveckling. Utbildning lade, kort och gott, grunden för Sveriges utveckling mot ett rikt, jämlikt och jämställt samhälle.

Sverige har alltså en lång utbildningstradition, som på många sätt är ovanlig internationellt sett. Redan när Sverige var fattigt samverkade lokala samhällen, staten, kyrkan, arbetarrörelsen och privata företag till att utbilda befolkningen. Resultatet var ett utbildningssystem som i kölvattnet av ekonomiska reformer ökade den ekonomiska tillväxten.

Den skola som växte fram i slutet på 1800-talet formades samtidigt också av den nya tidsandan och de samhälleliga förändringarna. Näringsfriheten skapade nämligen för första gången en riktig arbetsmarknad, som ryckte upp de traditionella sociala relationerna med rötterna samtidigt som liberalismen, med fokus på individuell frihet och social jämlikhet, gjorde sitt intåg i den svenska medelklassen. I detta samhälle krävdes punktlighet och effektivitet. Skolan kom därmed att lägga stor vikt vid att fostra barnen till att vara flitiga, noggranna, renliga, sedliga och punktliga: ”Den sociala kontrollen och lärarens rigorösa mönstring tvingade till efterlevnad, samtidigt som dessa dygder framställdes som ideal av lärarna och lästexterna. En moral, som ursprungligen kunde definieras som borgerlig, kom därvid att framstå som en enhetsmoral för alla”.⁴³ Den borgerliga humanismen betonade en individualistisk människosyn och en ny syn på barndomen, som i sin

43 Andersson (1986), s. 82.

tur ledde till de nya uppfostringsidealen. Den skola som växte fram i slutet av 1800-talet reflekterade därför i huvudsak borgerskapets och medelklassens etik, men via skolan kom denna att upphöjas till hela nationens moral.

Detta skolsystem överlevde också i stort sett intakt fram till andra världskrigets slut. I Skolöverstyrelsens riktlinjer från 1935 betonas exempelvis följande:

Skolans uppgift är icke blott att utveckla lärjungarnas förståndsgåvor och bibringa kunskaper utan även – och i lika hög grad – att påverka viljelivet och utbilda karaktären. Denna uppgift fyller till stor del redan genom själva det ordnande *arbetslivet i skolan*, vilket bör vara ägnat att fostra de unga till ärlighet, punktlighet, plikt-trohet, ansvarskänsla, uthållighet, förmåga att besegra svårigheter, vana att lita på sig själva och att väl utnyttja tiden.⁴⁴

Liknande skrivningar återfinns i flera utredningsbetänkanden som publicerades under kriget.⁴⁵ Elevers karaktärsutveckling var alltså ett viktigt mål för den svenska skolan innan 1945. Det finns ofta en teoretisk grund bakom förändringar som sker i skolsystem, och det som skedde i Sverige under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första hälft var inget undantag. Undervisningen och utbildningen under denna period baserades på den tyske filosofen, psykologen och utbildningsteoretikern Johann Friedrich Herbart's idéer.

⁴⁴ Skolöverstyrelsen (1935).

⁴⁵ Se Heller-Sahlgren och Sanandaji (2019).

Herbart betonade i likhet med Platon och Kant att människan endast kan uppnå sitt yttersta syfte genom att bli en produktiv medborgare – och intellektuell förkovran var medlet för att nå detta mål. Han ansåg att alla barn föds med en unik potential, deras individualitet, men att denna potential inte kan uppfyllas utan utbildning med vilken civilisationens värderingar ska inskräpas. Resultatet av individens fulländning kallade han för karaktär, som alltså var huvudmålet med utbildning generellt. På så sätt var ”all undervisning fostrande och borde som sådan vara planlagd”. Målet var att ”[d]en utifrån styrda fostran skulle leda fram till självdisciplin”.⁴⁶ Ett viktigt mål i den gamla skolan var alltså att eleverna anammade viktiga normer – och det var de vuxnas ansvar att säkerställa att så skedde.

Det finns stora fördelar med att uppnå en skolkultur som karaktäriseras av just självdisciplin. När elevers normer omvandlas till rutiner som upprepas och bekräftas i faktiskt beteende, och på så sätt blir en självklarhet, frigörs tid och energi som annars måste läggas på diskussioner och utläggningar om vardagsrutiner. Genom att stärka elevers karaktär uppnår man helt enkelt i högre utsträckning ett ”självspelande piano” vad gäller möjligheterna att säkerställa en god studiemiljö i skolan. Det är därför inte förvånande att betydelsen av en sådan skolkultur betonas i analyser om hur man säkerställer gott uppförande bland elever i framgångsrika engelska skolor.⁴⁷

Med tiden kom dock skolpedagogiken i Sverige att förändras, efter inspiration från filosofer som Jean-Jacques Rousseau.

⁴⁶ Andersson (1986), s. 82.

⁴⁷ Bennett (2017).

I den tolkning av Rousseau som har dominerat pedagogiken anses utlärning av fakta och kunskaper hindra elever från att tillgodogöra sig en djupare förståelse för ämnena. Den sägs ta bort glädjen i inlärningen och påstås därför också leda till en olycklig barndom. Elevers eget sökande efter kunskap bör därför betonas, medan auktoriteternas roll i lärandeprocessen måste tonas ned.

”Som diskuteras i nästa avsnitt kan vi se att skolresultaten sjönk betydligt i Sverige, i samband med att fostransuppdraget övergick till att bli ett demokratiuppdrag. Man slutade fokusera på elevers karaktärsutveckling, vilket i sin tur sannolikt är en viktig pusselbit för att förstå normernas utveckling i Sverige.”

Över tid har alltså den svenska skolan gått i en mer elevledd riktning, en förändring som reflekterar en förändrad syn på relationen mellan elever och vuxna. Skolans fostransuppdrag, där elevers karaktärsutveckling stod i fokus, har ersatts av ett demokratiuppdrag, där elevernas inflytande står i centrum. De skrivningar om betydelsen av att säkerställa elevers karaktärsutveckling som fanns i centrala styrdokument innan andra världskrigets slut lyser idag med sin frånvaro. Istället betonas elevers rätt till inflytande i både skollag och läroplan. Elevinflytandet står idag helt enkelt högre i kurs än elevers karaktärsutveckling.

I boken *Glädjeparadoxen – Historien om skolans uppgång, fall och möjliga upprättelse* ger vi en mer detaljerad beskrivning av

hur den svenska skolan steg för steg skiftade från en lärarledd pedagogik där vuxenvärlden förmedlade arbetsnormer och kunskaper till barnen, till en elevledd pedagogik, baserad på att barnen själva ska söka kunskap.⁴⁸ Som diskuteras i nästa avsnitt kan vi se att skolresultaten sjönk betydligt i Sverige, i samband med att pedagogiken blev elevledd och fostransuppdraget övergick till att bli ett demokratiuppdrag. Man slutade fokusera på elevers karaktärsutveckling, vilket i sin tur sannolikt också är en viktig pusselbit för att förstå normernas utveckling i Sverige.

48 Heller-Sahlgren & Sanandaji (2019).

KAPITEL 9.

ÖVERGÅNGEN TILL PROGRESSIVA IDÉER I SKOLAN ÄR EN VIKTIG FÖRKLARING TILL FÖRSÄMRINGARNA

Mellan 1994 och 1998 genomfördes för första gången ett internationellt projekt där den vuxna befolkningens bas-kunskaper systematiskt mättes i tre områden: matematik, tolkning av dokument samt förståelse för och användning av information från löpande text. Resultaten visade att Sverige hade högst kunskapsnivå i alla tre ämnen bland de länder som ingick i undersökningen. Dessutom var variansen i resultat relativt låg; kunskaperna var jämnt fördelade bland befolkningen.⁴⁹

Det var med hjälp av detta utbildningssystem som den kapitalistiska välfärdsstaten, med hög ekonomisk utveckling och stark social jämlikhet, kunde säkerställas. Skolan såg till att eleverna fick med sig en solid kunskapsbas oavsett vilken samhällsklass de kom ifrån. Därmed bidrog skolan till det rika och jämlika samhälle som vi har idag.

Under de senaste decennierna har dock den svenska skolans

⁴⁹ ITPS (2001).

rykte försämrats. Både nationella och internationella mätningar över elevers prestationer har visat på ett kunskapsfall i de flesta ämnen. Även om fallet under det senaste decenniet har bromsats upp och ersatts av förbättringar är de svenska resultaten idag fortfarande lägre än när fallet påbörjades.

Det första uppenbara tecknet på att allt inte stod rätt till uppenbarade sig i december 2004. Då presenterades nämligen resultaten från den TIMSS-undersökning som genomförts året innan. TIMSS är en global undersökning av elevers kunskaper, med fokus på ämneskunskaper i naturvetenskap och matematik. I 1995 års undersökning hade svenska åttondeklassare presterat bra i bägge ämnena. I naturvetenskap presterade de till och med i paritet med flera östasiatiska länder – en grupp länder vars elever ofta klarar sig mycket väl i internationella jämförelser.

Den nya undersökningen visade dock att svenska elevers resultat hade fallit kraftigt. År 2003 presterade faktiskt åttondeklassare i snitt något sämre än vad sjundeklassare hade gjort år 1995. Näst efter Bulgarien upplevde Sverige det största raset i kunskaper, både inom matematik och naturvetenskap, mellan 1995 och 2003. I ett flertal andra länder stärktes elevernas kunskaper i dessa ämnen. Därför föll Sverige också i relativ bemärkelse. Från att ha legat väl över EU/OECD-snittet presterade svenska elever plötsligt i paritet med snittet, varken mer eller mindre. Det stora försprånget framför flera andra västländer minskade väsentligt eller försvann helt.⁵⁰

⁵⁰ International Association for the Evaluation of Educational Achievement (2004a,b).

En liknande utveckling kunde sedan ses i den mest omdebatterade internationella undersökningen av dem alla: PISA. Var tredje år skriver ett representativt urval av 15-åriga elever i olika länder ett prov i matematik, naturvetenskap och läsförståelse. Resultaten i den första PISA-studien år 2000 visade att svenska elever fortfarande hade förhållandevis höga kunskapsnivåer och PISA 2003 visade inga större förändringar jämfört med PISA 2000. I PISA 2006 hade dock resultaten börjat falla också i denna undersökning.⁵¹ Undersökningen visade att länder med höga resultat i naturvetenskap också tenderade att ha fler forskare i befolkningen. Sverige var ett undantag: landet hade näst högst andel forskare i befolkningen, men förhållandevis få elever med höga poäng i naturvetenskap.⁵²

Under hela det tidiga 2000-talet fortsatte sedan kräftgången. Alla undersökningar visade samma sak: elevernas kunskaper och färdigheter försämrades avsevärt i slutet på 1990-talet och i början på 2000-talet. Forskning som även studerar inhemska urvalsbaseade prov indikerar att det generella kunskapsfallet faktiskt påbörjades redan i slutet på 1980-talet.⁵³ De försämrade kunskaperna började sedermera visa sig högre upp i åldrarna när eleverna började studera på högskolan; kraven behövde sänkas för att eleverna skulle kunna hänga med.⁵⁴

51 OECD (2001, 2004, 2007, 2008).

52 OECD (2007).

53 Holmlund m.fl. (2015).

54 Se Henrekson och Jävervall (2016) samt Gustafsson m.fl. (2014).

I undersökningarna som har genomförts från och med 2015 har man dock sett en avsevärd förbättring.⁵⁵ Det finns visserligen frågetecken kring förbättringarna i PISA på grund av exkluderingar av utrikes födda elever.⁵⁶ Men detta kan inte förklara de förbättringar som har skett bland elever med svensk bakgrund. Resultaten bland dessa elever är också den bästa måttstocken på hur bra den svenska skolan är på att förmedla kunskaper, eftersom de i högre grad reflekterar just skolans bidrag, jämfört med resultaten bland utrikes födda elever. Uppgången i internationella undersökningar bör alltså inte avfärdas, även om den i vissa fall kan ifrågasättas bland elever med utländsk bakgrund.

Frågan är vad det tidigare fallet berodde på och vad som bidragit till förbättringarna under de senaste åren. Det har inte rätt någon brist på teorier om vad som orsakade fallet, men den enda som finner stöd i forskningen totalt sett – förutom demografiska förändringar som kan spåras till invandringen – är progressivismens slutgiltiga intåg i det svenska skolsystemet. Detta sammanföll med de kraftigt fallande skolresultaten under 1990-talet och 2000-talet. Progressivismens intåg innebar att den pedagogik som länge dominerat svensk skola under 1980-talet började ersättas med en ny pedagogik, i enlighet med diskussionen i föregående kapitel. En pedagogik där kunskaper och traditionell undervisning inte längre betonades och där fokus i stället kom att ligga på självständigt arbete och inlärningsglädje. En pedagogik där

55 Se Heller-Sahlgren och Sanandaji (2019).

56 Se Riksrevisionen (2021).

fostransuppdragets karaktärsutveckling ersattes av demokratiuppdragets elevinflytande.⁵⁷

Förändringarna har eldats på från alla håll och kanter. Från stat till Skolverk har de flesta institutioner anammat en ideologi där elevinflytande, inlärningsglädje och värdegrund betonas framför kunskaper, flit och hårt arbete. Detta avspeglas i styrdokument och de regler som under lång tid har kommit att bryta ner den roll som skolan länge fyllde. Skolor som har gått i elevledd riktning har idealiserats, medan skolor som stått emot utvecklingen har fått reprimander. Till och med idén om att lärare i förskolan ska bestämma över barnen har problematiserats av texter som sprids av Skolverket, eftersom detta frångår delaktighetsprinciperna.

Förskjutningen från fostransuppdraget till demokratiuppdraget har alltså medfört att rektorer och lärare gradvis har berövats möjligheterna att säkerställa positiva normer bland eleverna. När det uppstår målkonflikter mellan elevinflytande och elevers karaktärsutveckling tvingas man helt enkelt i praktiken välja det förstnämnda.

Utvecklingen i elevledd riktning är sannolikt också en viktig anledning till att elevkunskaperna föll i slutet på 1990-talet och början på 2000-talet, då forskningen visar att elevledd pedagogik leder till sämre resultat.⁵⁸ Skolverkets egen rapport från 2009 konstaterade faktiskt också att den pedagogik som

57 Heller-Sahlgren & Sanandaji (2019).

58 Se Heller-Sahlgren och Sanandaji (2019).

då kommit att dominera den svenska skolan inte fungerar speciellt väl:

Sammantaget visar forskningen på att förändringar i riktning mot mer eget arbete inte gynnar elevernas kunskapsutveckling. I en sammanställning av forskning om individualisering i undervisningen (Vinterek, 2006) konstateras att en hög andel individuellt arbete får till följd att eleverna blir mindre engagerade i skolarbetet och att det finns samband mellan en ökad andel eget arbete och att eleverna uppnår sämre studieresultat.⁵⁹

Hur kommer det sig då att Sverige skiftade från lärarledd till elevstyrd pedagogik? En förklaring är att lärarkåren, politiker och allmänheten faktiskt övertygades av de progressiva idéer som vi i föregående kapitel noterade kan spåras till Jean-Jacques Rousseau. En annan förklaring är att värderingarna i hela samhället förändrades, vilket gjorde att man i större utsträckning kom att efterfråga progressiv pedagogik. Forskningen ger stöd för detta perspektiv. En färsk studie fann till exempel att graden av individualistiska värderingar i Sverige ökade radikalt mellan tidigt 1980-tal och 2010 – en ökning som var kraftigare än i alla de andra 51 länder som studerades. Under tidigt 1980-tal var svenskarnas värderingar bland de mest kollektivistiska totalt sett; tio år in på 2000-talet var de bland de mest individualistiska.⁶⁰

59 Skolverket. (2009), s. 41.

60 Santos m.fl. (2017).

Annan forskning som fokuserar på ”emancipationsvärderingar” – ett brett index som fångar upp attityder till individuell och social frihet – finner att Sverige under det tidiga 1980-talet inte utmärkte sig i denna bemärkelse jämfört med andra västländer, såsom Australien, Frankrike, Tyskland och Storbritannien. Likaså var dessa värderingar faktiskt väldigt lika de som existerade i Japan och Sydkorea på den tiden. Sverige hade däremot sedan den kraftigaste ökningen av dessa värderingar över kommande decennier bland alla 42 länder för vilka det finns jämförbara longitudinella data. Ett årtionde eller så in på 2000-talet hade svenskarna starkast emancipationsvärderingar av alla 95 befolkningar som studerades.⁶¹ Den individualistiska statsprogressivismen kom alltså att dominera den svenska skolan – med brett stöd från höger till vänster – under just samma period som de svenska värderingarna gick från att vara kollektivistiska till individualistiska.

”Tron på skolans transformativa kraft och incitamenten att jobba hårt för att nå högre kunskaper fanns fortfarande kvar under de första decennierna efter andra världskriget. Med tiden försämrade dock den starka ekonomiska utvecklingen i kombination med framväxten av den generösa välfärdsstaten attityderna till arbete, samtidigt som den elevledda pedagogiken växte sig starkare.”

Här är det viktigt att notera att attityder och kulturella värderingar i viss mån verkar ha släpat efter de socioekonomiska omvälvningarna. Under de första decennierna efter andra

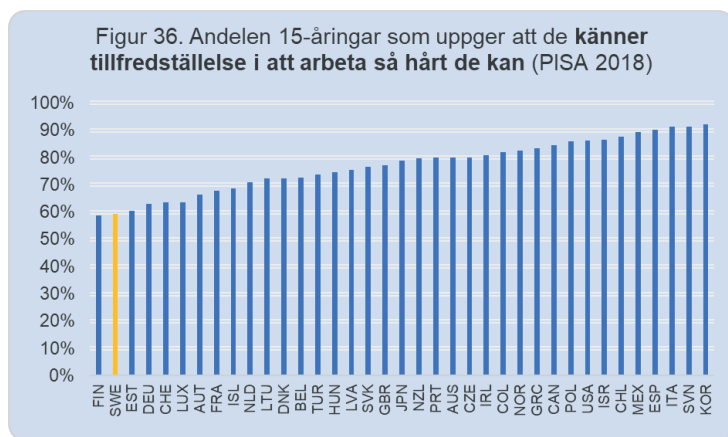
⁶¹ Welzel (2014), s. 87 i boken och 45-46 i appendixet.

världskriget sågs utbildning fortfarande som en viktig komponent för en framgångsrik klassresa. Högre anspråk på utbildning låg delvis bakom grundskolereformen, som tillät fler att studera vidare på gymnasium och sedermera även på universitet. Den sociala mobiliteten – samt dess koppling till utbildning och kunskaper – är under sådana förändringar påtaglig. Tilliten till auktoriteter finns kvar, vilket gör att läraren som kunskapsförmedlare i hög utsträckning accepteras bland befolkningen och säkerställer dennes status i samhället. Tron på skolans transformativa kraft och incitamenten att jobba hårt för att nå högre kunskaper fanns därför fortfarande kvar i hög utsträckning under de första decennierna efter andra världskriget.

Med tiden försämrade dock den starka ekonomiska utvecklingen i kombination med framväxten av den generösa välfärdsstaten attityderna till arbete. Efter andra världskriget sågs också det tidigare forstransuppdraget, med betoning på de borgerliga dygder som systemet sedan 1800-talets andra hälft kommit att uppmuntra, inte längre som relevant. I progressiv anda ersattes fostransuppdraget med demokratiuppdraget. Skolans uppgift var inte längre att skapa människor som lär sig att arbeta hårt och komma i tid, utan i stället människor som står upp för demokratin. Och tanken var att elevinflytande och mer elevorienterade arbetssätt var lösningen för att nå dit. Sedan tidig efterkrigstid har man alltså aktivt valt att gå ifrån den gamla skolans fokus på arbetsmoral – och på olika sätt försökt frångå den gamla pedagogiken, som ansågs höra samman med just detta fokus.⁶²

⁶² Se Heller-Sahlgren och Sanandaji (2019).

Kanske är det därför inte så konstigt att Sverige faktiskt hamnade på nästsista plats bland OECD-länderna i den senaste PISA-undersökningen, när det gäller andelen elever som uppger att de känner tillfredsställelse i att arbeta så hårt de kan. Detta redovisas i figur 36. 59 procent av svenska 15-åringar uppgav att de höll med i detta påstående. Starkast värderingar i detta avseende har elever i Sydkorea, där hela 92 procent uppgav att de känner tillfredsställelse i att arbeta så hårt de kan. I likhet med normerna som diskuterades i kapitel 1 ser vi att Norge når högst placering bland nordiska länder.

Med andra ord finns det tecken på att svenska elever idag i hög utsträckning, relativt sett, inte anser att hårt arbete ger dem tillfredsställelse. Detta påvisas även i analyser av arbetsgivares syn på ungas attityder till arbete. I en undersökning av Företagarna från 2016 framkom det att hela 73 procent av deltagande arbetsgivare ansåg att bristande attityder och egenskaper var ett stort eller ett mycket stort hinder för

rekrytering. Det var enligt arbetsgivarna svårt att hitta personer med egenskaper som punktlighet, ansvarstagande, noggrannhet och intresse för att arbeta. Flera av arbetsgivarna upplevde även att de unga idag blir mogna för inträdet på arbetsmarknaden högre upp i åldrarna än vad som var fallet förr i tiden.⁶³ I en annan undersökning från 2012 – där företagsledare tillfrågades om vad som ligger bakom ungdomarnas större svårigheter att få ett arbete jämfört med äldre personer – påpekade ”90 procent av dem som fyllde i det öppna svarsalternativet (19 procent) ... bristen på social kompetens hos ungdomar. Yngre personer anses ha en negativ inställning, vara dåliga på att passa tider och ha ren ovilja till arbete”.⁶⁴

Givet betydelsen av en stark arbetsmoral är detta bekymmersamt. Exakt vad det beror på är oklart, men elevernas arbetsnormer reflekterar sannolikt både skiftet från fostrans- till demokratiuppdraget i skolan och den elevledda pedagogik som har kommit att dominera i Sverige – samt naturligtvis även normerna som råder i samhället i stort.

Det bör dock återigen betonas, såsom noteras tidigare i kapitlet, att den svenska skolan under det senaste decenniet faktiskt har förbättrats. Mycket tyder på att dessa förbättringar delvis kan härledas till reformer som stärkte incitamenten att arbeta hårt i skolan.⁶⁵ Det råder inte heller någon tvekan om att många föräldrar numera söker efter skolor med fokus på just starka arbetsnormer och lärarledd undervisning, vilket

63 Se Företagarna (2016) och Nandorf (2016).

64 Karlson och Skånberg (2012).

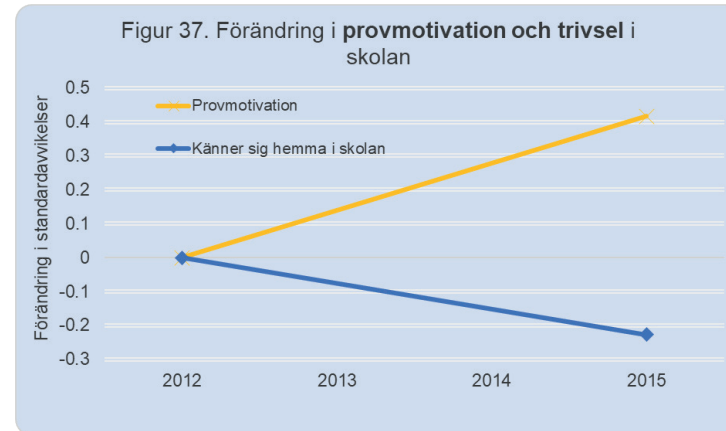
65 Se Heller-Sahlgren och Sanandaji (2019).

framväxten av större skolföretag som har koncept som baseras på just dessa komponenter visar. Intressant nog visar data från undersökningen TIMSS att undervisningen samtidigt har blivit mer lärarledd sedan 2007.⁶⁶ Kommuner försöker numera till och med förbättra disciplinen genom att skriva förväntansdokument med elevernas föräldrar. Dessa dokument betonar vikten av ett vårdat språk och betydelsen av att komma utvilad och i tid till skolan.⁶⁷ Detta hade varit otänkbart för tio år sedan och tyder på att skolan så småningom kan komma att bli en institution där de normer som vi betonar i den här boken återigen frodas. Tillgänglig statistik tyder på att vi har en lång väg kvar, men förhoppningsvis är vi åtminstone på rätt väg.

Det finns mycket riktigt tecken på att normerna går i rätt riktning även i skolan. Som vi beskrev i tidigare avsnitt har politikerna genomfört reformer som sannolikt har haft en positiv effekt på normerna generellt sett. Detta tycks även avspelas i skolan, där eleverna idag i högre utsträckning än för något decennium sedan är motiverade att göra bra ifrån sig på PISA-provet. Samtidigt har trivseln i den svenska skolan sjunkit markant enligt PISA. Detta visas i figur 37. Förbättringen i elevers provmotivation förklarar troligtvis en del av den positiva kunskapsutvecklingen som vi har sett under det senaste decenniet.

⁶⁶ Se Heller-Sahlgren och Sanandaji (2019).

⁶⁷ Näslund (2021).

I takt med att normerna har förbättrats i samhället tycks alltså även skolan ha förändrats i rätt riktning. Som vi diskuterar i kapitel 12 finns det skäl att tro att föräldrar förändrar sitt beteende efter välfärdssystemens utformning. Med mindre generösa välfärdssystem bör incitamenten att säkerställa rätt slags normer bland barnen stärkas. Detta bör i sin tur påverka även skolsystemet – och tillgängliga data tyder på att så är fallet.

KAPITEL 10.

FRAMGÅNGSRIKA SKOLOR ÖVERFÖR BÅDE KUNSKAPER OCH NORMER TILL ELEVERNA

Skolan spelar en avgörande roll för unga människors möjligheter. Ett utmärkt exempel kommer från USA och den afroamerikanska minoriteten, som länge levde som slavar och även efter slaveriets avskaffande generellt sett har haft en ganska svag ställning i samhället i snitt. Gradvis kom dock många afroamerikaner att nå stora framgångar. Intressant nog visade sig många av dessa individer ha gått i samma skola. Den första afroamerikanska kvinna som tog collegeexamen, den första afroamerikanska mannen som tog examen från Harvard, den första afroamerikanska professorn vid ett större amerikanskt universitet, den första afroamerikanska generalen och den första afroamerikanska domaren – alla hade de något gemensamt. De hade nämligen varit elever på M Street School, eller Dunbar High School, som den döptes om till 1916.⁶⁸ Trots att eleverna på skolan kom från mindre bemedlade hem ekonomiskt sett presterade de väldigt bra. Skolan ställde hårda krav på elevernas kunskaper samt normer – och tack vare detta kunde eleverna trots dåtidens diskriminering nå stora framgångar i livet.

68 Sowell (2002).

Den amerikanske författaren Thomas Sowell har identifierat flera andra skolor som lyckades ovanligt väl med att utbilda ungdomar från etniska minoriteter under 1900-talet. Vissa var privata skolor, medan andra var offentliga. Den gemensamma faktorn var att man, liksom M Street School, fokuserade på disciplin och hårt arbete.⁶⁹

Intressant nog har detta recept också visat sig fungera i rigorös forskning. Ett stort antal studier från USA och Chile som studerar skolkedjor som karaktäriseras av struktur och traditionell pedagogik, visar att dessa ingredienser är bra för resultaten i kunskapsbaserade prov. Detta speciellt bland elever med mindre fördelaktig socioekonomisk bakgrund och från etniska minoriteter.⁷⁰ Forskningen stödjer alltså idén att de faktorer som Sowell betonar i sina anekdoter är viktiga för elevernas framgångar.

”En skola med fokus på kunskaper och normer kan kompensera för dåliga förutsättningar bland eleverna.”

En skola med fokus på kunskaper och normer kan kompensera för dåliga förutsättningar bland eleverna. Vid sidan av social bakgrund och intelligens finns nämligen ytterligare en faktor som spelar roll för barnens inläring: ihärdighet, eller på engelska *grit*. Under senare tid har en rad forskare, bland annat psykologen Angela Lee Duckworth, studerat betydelsen av ihärdighet för elevers utbildningsresultat.⁷¹ Torkel Klingberg, professor i kognitiv neurovetenskap, har

69 Ibid.

70 Angrist m.fl. (2013), Dynarski m.fl. (2018), Henríquez m.fl. (2012).

71 Se Duckworth m.fl. (2007).

också bidragit till vår förståelse om ihärdighetens betydelse för elevers prestationer.⁷² Forskning finner ett starkt stöd för att interventioner som ämnar stärka elevers ihärdighet leder till förbättrade resultat.⁷³

Elever som lyckas i skolan, och personer som lyckas i arbetslivet, utmärks alltså av ihärdighet.⁷⁴ Detta är intressant nog inte en ny insikt. Redan under 1800-talets andra hälft fann psykologen Francis Galton att unikt framgångsrika individer utmärktes av en kapacitet för hårt arbete och ihärdighet.⁷⁵ Givet dessa egenskapers betydelse menar flera forskare också att skolan bör fokusera mer på att stärka dem bland eleverna.⁷⁶ Och trots att ihärdighet är nära kopplat till framgång är det inte kopplat till människors intelligens.⁷⁷ Det vill säga: elever som har lägre begåvning kan delvis kompensera för detta genom att bli mer ihärdiga. Fokus på ihärdighet möjliggör alltså inte bara en bättre utbildning utan också mer jämlika utfall.

Under senare tid har forskare även studerat ihärdighetens relation till andra karaktärsdrag.⁷⁸ John Meriac, John Slifka och Lauren LaBat har exempelvis analyserat relationen mellan arbetsmoral och ihärdighet. De finner en koppling mellan dessa två karaktärsdrag, och att bägge är länkade till

72 Klingberg (2016).

73 Alan m.fl. (2019).

74 Eskreis-Winkler m.fl. (2014).

75 Galton F. (1892).

76 Hochanadel och Finamore (2015).

77 Duckworth m.fl. (2007).

78 Se forskningsgenomgången av Datu, Yuen & Chang (2017).

samvetsgrannhet.⁷⁹ Alexander Vazsony och medförfattare kommer samtidigt fram till att ihärdighet är nära relaterad till självkontroll. Ihärdighet framträder som ett viktigt och unikt karaktärsdrag, med stor betydelse för individens möjligheter att nå sina målsättningar.⁸⁰ I en annan aktuell studie finner andra forskare att ihärdighet korrelerar positivt med studieprestationer bland studenter som studerar på distans med hjälp av digitala hjälpmedel.⁸¹

Den fysiska miljön är också viktig för normerna. Få kan ha undvikit att observera att marginaliserade orter och stadsdelar tenderar att ha offentliga miljöer som är smutsiga, vanskötta och präglade av otrygghet. Vad som vid en första anblick enbart kan verka vara ett symptom är istället ofta även en förklaring: individens benägenhet att hålla rent är som regel större i renare miljöer. En miljö som signalerar att andra smutsar ned uppmuntrar individen att själv smutsa ned, medan rena miljöer uppmuntrar individen att själv hålla rent. Om en skola regelbundet städas kan eleverna på samma sätt själva stimuleras till att minimera nedskräpningen.

79 Meriac, Slifka & LaBat (2015). Se även Robert Pryor (1982) om den roll som arbetsnormer spelar i skolan, och hur arbetsnormer relaterar till skolelevers behov, preferenser och värderingar. Se även Robert Zmud (1979) om hur arbetsnormer är en förutsättning för att individer ska ha integritet, känsla för ansvar och kvalitet, självdisciplin och samarbetsförmåga, för att långsiktigt kunna leverera goda resultat. Zmud menar att arbetsmoral därmed är en förutsättning för framgång på arbetsplatser. Det är rimligt att tänka sig att samma förutsättningar gäller också i skolan, och att arbetsmoralen dessutom är viktig för övergången från skola till arbete.

80 Vazsonyi m.fl. (2017).

81 Aparicio, Bacao & Oliveira (2017).

Anthony Braga vid Harvard University och hans kollega Brenda Bond har genomfört ett intressant experiment kring hur rena miljöer kan lyfta marginaliserade områden. Forskarna valde ut 34 marginaliserade stadsdelar i staden Lowell i den amerikanska delstaten Massachusetts. I hälften av områdena verkade myndigheterna för att plocka upp skräp från trottoarerna, laga trasiga gatljus, agera mot dem som skräpade ned och införa extra bevakning. I de andra stadsdelarna genomfördes inga särskilda insatser. Forskarna fann att den enkla åtgärden att hålla rent, rusta upp och ha extra bevakning ledde till stora förändringar. Antalet anmälda brott minskade med en femtedel i de stadsdelar som hölls rena. Anledningen tycks inte vara att brotten flyttade till andra stadsdelar, utan snarare att renare miljöer och ökad säkerhet helt enkelt minskade människors benägenhet att bryta mot lagen. Kanske mest anmärkningsvärt är att forskarna fann att rena miljöer hade större effekt på brottsligheten än vad ökade polisinsatser brukar ha.⁸²

Resultaten är i linje med teorin om det krossade fönstret. Säg att någon krossar ett fönster i ett hus. Om fönstret inte lagas är det troligt att huset utsätts för mer vandalisering. Risken för inbrott kan också öka. Anledningen är att det förstörda fönstret signalerar att ingen bryr sig om huset. Kanske är fastigheten rentav övergiven? Om fönstret lagas signalerar det dock att någon ser efter fastigheten. Vandaliseringarna och inbrottsförsöken minskar således.⁸³

82 Braga och Bond (2008).

83 Wilson och Kelling (1982).

Teorin innebär att rena och välskötta miljöer uppmuntrar oss att följa sociala normer och bli mera benägna att hjälpa våra medmänniskor. Teorin har noga testats i en uppmärksammat artikel i den ledande vetenskapliga tidskriften *Science*. I studien valde forskarna Kees Keizer, Siegwart Lindenberg och Linda Steg i ett första steg ut en gränd utanför ett köpcentrum där många parkerar sina cyklar. På cyklarna hängde forskarna reklamblad från en påhittad sportaffär. Reklambladen hade placerats så att cyklisterna var tvungna att ta bort dem för att kunna cykla vidare. Forskarna studerade sedan hurvida cyklisterna valde att kasta flygbladen på gatan eller i en papperskorg. Det visade sig att nedskräpningen fördubblades om väggen bakom cyklarna var täckt av väggklotter.⁸⁴

I ett annat experiment lade samma forskare ett kuvert, som förbigående kunde se innehöll pengar, halvt nedtryckt i en brevlåda. Sedan studerade forskarna hur många av de förbigående som gick förbi brevlådan och hur många som valde att ta pengarna. I en situation var både brevlådan och omgivningen ren. I den andra situationen var brevlådan nedklottrad. I den tredje situationen var brevlådan ren, medan omgivningen var nedsmutsad. Andelen som stal pengarna var dubbelt så hög i de två sistnämnda situationerna.⁸⁵

Det är alltså inte en slump att skolor som har en dålig fysisk miljö inte tenderar att fungera speciellt bra. Detsamma gäller

84 Keizer, Lindenberg och Steg (2008).

85 Ibid. I den rena omgivningen stal 13 procent av de förbigående personerna pengarna. Andelen ökade till 27 och 25 procent i den andra respektive tredje situationen.

de bostadsområden som präglas av gängkriminalitet och bråk; dessa områden är stökiga både fysiskt och socialt. Att säkerställa att miljöerna är rena och välskötta påverkar helt enkelt människors ageranden.

Som diskuteras i nästa kapitel är det inte bara den förändrade pedagogiken och övergången från fostrans- till demokratiuppdrag som har försämrat normerna i skolan. Förändringen av normer hänger även samman med välfärdsstatens framväxt. Starka normer kring arbete, bidrag, skatter och avgifter är en förutsättning för att bygga upp välfungerande välfärdssystem, men samtidigt underminerar generösa välfärdssamhällen paradoxalt nog de normer som de grundas på.

KAPITEL 11.

SAMSPelet MELLAN VÄLFÄRDSSTATEN OCH NORMERNA

Det finns en tydlig koppling mellan välfärdssystemens utformning och arbets- och ansvarsnormerna i befolkningen. Forskarna Yann Algan, Pierre Cahuc och Marc Sangnier finner exempelvis ett samband mellan välfärdssystemens generositet/kvalitet och den sociala tilliten. De nordiska länderna har generösa och transparenta välfärdssystem samt befolkningar med stark skatte- och bidragsmoral. I kontinentala Europa finns svagare normer i dessa hänseenden, och en större tolerans för att individer överutnyttjar offentliga ersättningar och undviker skatter. Där har man också relativt generösa, men mindre transparenta, välfärdssystem. I anglosaxiska länder är nivån av social tillit relativt hög, men lägre än i Norden, och välfärdssystemen är också relativt transparenta. Balansen som har skapats i anglosaxiska länder innebär att välfärdssystemen är mer begränsade.⁸⁶

De nordiska ländernas välfärdssystem, och kanske främst Sveriges, har länge betraktats som framgångsrika. Den amerikanska tidskriften *Time* beskrev till exempel Sverige som

⁸⁶ Algan, Cahuc & Sangnier (2011).

en välfärdsidyll redan 1976: ”Det är ett land vars namn har blivit synonymt med ett materialistiskt paradys. Dess medborgare åtnjuter en av världens högsta levnadsstandard, och många äger symboler för individuellt välstånd: ett hus eller en modern lägenhet, en familjebil, en stuga och ofta en segelbåt. Ingen slum förfular städerna, luften och vattnet är i stort sett fria från föroreningar, och människorna har tid att njuta av naturen.”⁸⁷

Idén att nordiska välfärdsstater är ovanligt framgångsrika lever fortfarande kvar. Länderna har mycket riktigt också fortfarande större inslag av skattefinansierad välfärd än de flesta andra länder. Men vi ser samtidigt att situationen har förändrats markant över tid. De nordiska länderna har minskat generositeten i välfärdssystemen, infört större inslag av spärrvaktsfunktioner och verkat för att stärka drivkrafterna till arbete. Förklaringen är nära kopplad till interaktionen mellan välfärdssystem och arbets- samt ansvarsnormerna. Genom att studera de nordiska välfärdsstaternas utveckling får vi också insikt i utvecklingen om normerna kring individuellt ansvarstagande och arbete.

Artikeln som publicerades i *Time* år 1976 skulle sannolikt inte ha publicerats idag. Medan de nordiska länderna förvisso fortfarande har goda sociala utfall, förstår man idag att ländernas välfärdssystem i sig inte löser sociala och ekonomiska problem. Det mest uppenbara exemplet är Sverige, där utrikes födda med låg utbildningsbakgrund upplever betydande sociala och ekonomiska problem. Sverige är idag

⁸⁷ Time (1976). Egen översättning från engelska.

långt ifrån en välfärdsidyll; i princip samtliga stora och medelstora städer i Sverige har utanförskapsområden, med en hög koncentration utrikes födda, och omfattande samhällsproblem i form av låga skolresultat samt hög arbetslöshet och otrygghet.

Dessutom har normerna i Norden förändrats över tid, vilket har lett till att länderna inte längre är lika framstående skyltfönster för en generös välfärdspolitik. En viktig anledning varför de nordiska ländernas välfärdssystem länge ansågs optimala var inställningen kring individuellt ansvarstagande och hårt arbete som en belöning i sig. Detta möjliggjorde välfärdsstatens konstruktion. Med tiden visade det sig dock att de generösa välfärdsstaterna underminerade den historiskt starka arbets- och ansvarsetiken, samt skapade omfattande utanförskap bland utrikes födda. Då skapades ett behov att ändra politiken, för att åter stärka arbets- och ansvarsnormerna.⁸⁸ Arbets- och ansvarsnormer mäts inte i statistik, men genom att studera välfärdsstatens utveckling i Sverige och de övriga nordiska länderna går det att analysera interaktionen mellan normer och samhälle.

”Med tiden visade det sig att de generösa nordiska välfärdsstaterna underminerade den historiskt starka arbets- och ansvarsetiken, samt skapade omfattande utanförskap bland utrikes födda. Då skapades ett behov att ändra politiken, för att åter stärka arbets- och ansvarsnormerna.”

⁸⁸ Se fördjupande diskussion i Sanandaji (2015, 2016a samt 2016b).

Att välfärdspolitiken behöver ta hänsyn till arbetsetiken är något som uppmärksammats genom historien. Franklin D. Roosevelt kan exempelvis betraktas som arkitekten bakom de moderna välfärdsinstitutionerna i USA. Samtidigt var han själv bekymrad över systemet som skapades, inte för att kostnaden att finansiera de offentliga skyddsneten var för hög, utan för att en alltför generös välfärd riskerade underminera samhällsnormer kring arbete och ansvarstagande. Två år in i sitt presidentskap, år 1935, höll Roosevelt ett tal inför kongressen som lyfte fram expansionen av välfärdsprogrammen som en politisk framgång. I samma tal förklarade Roosevelt dock att många individer som hade förlorat sina arbeten under den stora depressionen fortfarande var arbetslösa. Därför hade försörjningsbördan på den federala staten ökat snabbt. Presidentens främsta oro var inte den finansiella kostnad som detta innebar, utan att beroendet av offentliga bidrag riskerade skapa moraliska problem.

Roosevelt förklarade: ”Historiens lärdomar...visar att ett fortsatt beroende av offentligt stöd inducerar en andlig och moralisk upplösning som i grunden är destruktiv för den nationella karaktären. Att utdela offentligt stöd på detta sätt är att administrera ett narkotiskt medel, en subtil förstörare av den mänskliga anden. Det strider mot kraven för en sund politik. Det strider mot Amerikas traditioner.”⁸⁹

Under mellankrigstiden skapades offentliga välfärdsinstitutioner i många västerländska stater, i kölvattnet av den stora depressionen. I samband med denna utbyggnad uppstod en

⁸⁹ Roosevelt (1935).

oro för hur normer och värderingar kring arbete och ansvar kunde påverkas, vilket då liksom nu är en avvägning som rör välfärdssystemens utformning. För att en välfärdsmodell ska fungera väl måste den stora majoriteten av invånarna följa det sociala kontraktet vad gäller skatte- och bidragsmoral. I takt med att offentliga ersättningar blir mer generösa och skatterna höjs blir det dock alltmer lukrativt att undvika skatterna och maximera sin individuella nytta. Om vissa individer börjar avvika finns det en risk att ytterligare personer också gör det. När en kritisk massa verkar för att undvika skatter, eller anpassar sitt beteende för att maximera sin egennyttan av offentliga ersättningar, kan en erosion av välfärdsnormerna följa – vilket leder till att det sociala kontraktet blir ohållbart, eller åtminstone behöver ändras.⁹⁰

Det finns som visas i nästa avsnitt tydligt stöd för att normerna som lade grunden för det sociala kontraktet i Sverige underminerades av övergången till en alltför generös välfärdsstat. Detta skedde intressant nog ungefär samtidigt som den svenska skolan kom att betona elevens inflytande istället för karaktärsutveckling – och sammanfaller även med övergången från lärarledd till elevledd undervisning. Förändringarna i normer hjälper oss i sin tur förklara varför omfattande politiska förändringar har genomförts för att stärka drivkrafterna till arbete och det egna ansvaret. Välfärdsstaten har något förenklat underminerat sig själv genom att underminera normerna. Det innebär inte att välfärdsstaten är omöjlig som konstruktion. Men det innebär att politiken måste ha större fokus på hur drivkrafterna till arbete påverkar normerna.

⁹⁰ Se forskningsgenomgång av Heinemann (2008).

KAPITEL 12.

VÄLFÄRDEN OCH NORMERNA

Forskarna Erns Fehr och Urs Fischbacher har funnit att lagar ofta är ineffektiva om de inte backas upp av samhällsnormer. Samhällsnormer kan ses som ett osynligt socialt kontrakt. Och när vissa börjar avvika från det sociala kontraktet för att maximera sin egennyttja betraktas det av andra i samhället som ett legitimt skäl att själva också avvika.⁹¹ Med andra ord: om en individ ser att grannen håller sig till samhällsnormen är det också sannolikt att individen själv följer normen. Om grannen avviker ökar sannolikheten också för att individen själv gör samma val. Man kan införa striktare kontroller för att minska möjligheterna att undvika skatten och överutnyttja de offentliga systemen. Men det räcker inte för att skapa ett hållbart system, om inte samhällsnormerna backar upp systemen. Friedrich Heine mann menar istället att sanktioner kan minska medborgarnas upplevda möjligheter att styra sina egna liv och tränga ut den inneboende motivationen att följa lagarna.⁹²

Förmågan att reglera välfärdssystemen har tydliga begränsningar. I praktiken kan offentliga instanser inte hindra allt

91 Fehr & Fischbacher (2004), s. 186.

92 Heinemann (2008), s. 240.

fusk, och när man agerar för att hämma fuskets finns en tydlig risk för att man skapar ekonomiska problem för de som förlitar sig på offentliga ersättningar. Även bland dem som faktiskt inte fuskar. Åtstramningen av sjukersättningen i Sverige har till exempel även drabbat personer som faktiskt är för sjuka för att arbeta. Valfärds- och skattesystemen vilar därför på att den breda allmänheten följer reglerna frivilligt. För att denna balans ska kunna realiserats krävs dels att den breda allmänheten har starka arbets- och ansvarsnormer, dels att systemen uppfattas fungera väl.

Det finns flera exempel på hur förändrade normer leder till ökade krav på kontroll. Regeringen beslutade exempelvis under sommaren 2016 att tillkalla en delegation med uppdraget att motverka överutnyttjanden av välfärden samt felaktiga utbetalningar. *Delegationen för korrekta utbetalningar från välfärdssystemen* publicerade 2019 betänkandet *Samlade åtgärder för korrekta utbetalningar från välfärdssystemen*. Man slog fast att de felaktiga utbetalningarna från välfärdssystemen motsvarade cirka 5,5 procent av de totala utgifterna för välfärden, exklusive ålderspensionssystemet, eller cirka 18 miljarder kronor årligen. Utredningen påpekade att en rad åtgärder redan hade införts för att minska fuskets, och rekommenderade att åtgärderna skulle vidareutvecklas i olika delar av den offentliga välfärden.⁹³

Samtidigt stärker också myndigheterna gradvis sin kontroll. I slutet av 2020 annonserade till exempel Försäkringskassan att myndigheten misstänker systematiskt fusk med ansökningar om ersättning för karens – och kraftsamlar för att

93 SOU 2019:59.

hitta och utreda fler fall.⁹⁴ År 2021 publicerades utredningen *Om folkbokföring, samordningsnummer och identitetsnummer*. Utredningen handlar om behovet av att bättre undersöka människors identiteter, för att bekämpa det systematiska fusk som brett ut sig i de svenska välfärdssystemen.⁹⁵

Över tid har de nordiska länderna infört mindre generösa offentliga ersättningar, samt genomfört olika skattereformer för att stärka drivkrafterna till arbete. Ett sätt att mäta hur välfärdssystemen och skatterna påverkar drivkrafterna till arbete, är att studera vad som händer när en individ övergår från att vara arbetslös (i minst två månader) till att få ett arbete med samma lön som tidigare. Till att börja med kan vi räkna på situationen för två föräldrar med två barn, och ta hänsyn till att barnen behöver barnomsorg på grund av att den förälder som har varit arbetslös övergår till arbete. Av den extra inkomsten via arbete är frågan: hur mycket pengar blir kvar efter hänsyn till bidrag, skatt och kostnad för barnomsorg? Resultatet visas i figur 38.

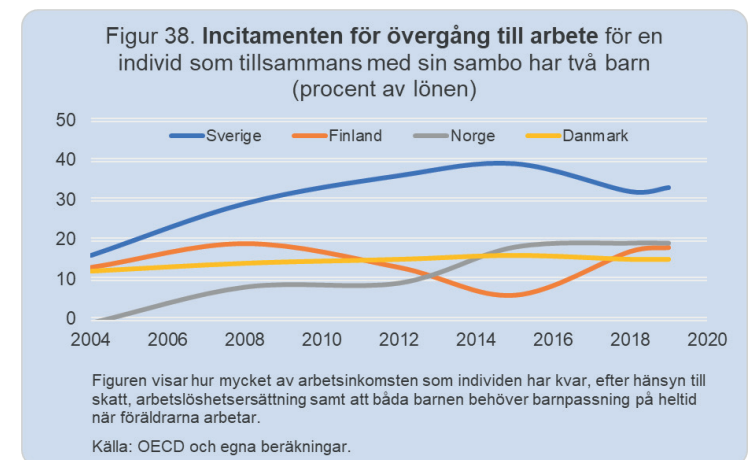
Som kan ses har drivkrafterna ökat i samtliga nordiska länder. I Sverige fördubblades incitamenten till arbete mellan 2004 och 2019. År 2004 var enbart 16 procent av lönen kvar; år 2019 var siffran över 30 procent. Högst var siffran faktiskt runt 2014. I Danmark och Finland skedde mindre ökning av drivkrafterna, och i Norge förändrades läget från att föräldern år 2004 faktiskt förlorade en procent av arbetsinkomsten på att övergå till arbete till att tjäna 19 procent

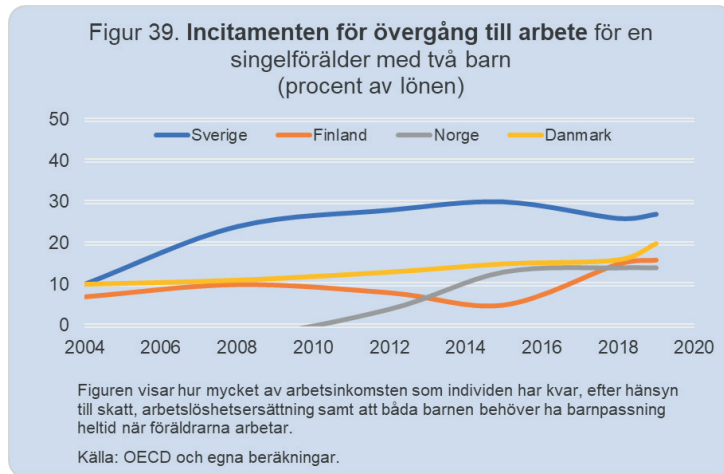
94 Sveriges Radio (2020).

95 SOU 2021:57.

av arbetsinkomsten. Här ser vi att drivkrafterna till arbete i Norge kraftigt begränsas av den generösa välfärden, som olje- och naturgasrikedomarna i landet möjliggör. Samtidigt har Norge också lägre skatter – återigen på grund av naturrike-domarna som finansierar delar av det offentliga åtagandet – vilket gör att drivkrafterna till arbete fortfarande är starka.

Figur 39 visar samma mått för singelföräldrar. I detta fall har drivkraften för arbete ökat med nära en faktor om tre i Sverige, från att den totala belöningen för arbete enbart var 10 procent av inkomsten år 2004 till 27 procent år 2019. Även i de andra nordiska länderna har en tydlig ökning skett. Norge har gått från ett läge där övergången till arbete för en singelförälder ledde till 5 procent lägre ersättning till en positiv effekt på 14 procent av inkomsten. Det framgår tydligt att ett strukturellt skifte har skett, där de nordiska länderna har minskat generositeten i sina välfärdssystem.

Välfärdssystemens reglering och generositet är alltså en viktig policyfråga också i länder som traditionellt har ansetts ha de bästa välfärdssystemerna. Det finns en rad studier som stärker bilden av att övergången till ett generöst välfärdssamhälle, med låga incitament till arbete, underminerade normer kring arbete, ansvar och tillit – som är förutsättningen för att kunna ha ett välfärdssystem till att börja med. Det vill säga: när den offentliga välfärden blir för omfattande kan den i detta avseende bli självdestruktiv.

Enligt Andreas Bergh och Christian Bjørnskov ingjuts en grundläggande nivå av social tillit hos människor under den tidiga barndomen. Denna nivå är också relativt stabil under livets gång. Faktum är att tilliten även ofta överförs från föräldrar till barn. En viktig observation är att de amerikanska medborgarnas nivåer av tillit följer nivåerna i de länder som deras förfäder kom ifrån. Och ingen grupp i USA har så höga

nivåer av tillit som de med nordiskt ursprung. Amerikaner av nordisk härkomst har till och med något högre tillitsnivåer än sina släktingar som bor i de nordiska länderna.⁹⁶

Detta tyder på att ursprunget till den nordiska kulturen med hög tillit föregår dagens välfärdsstater. Trots allt skedde en storskalig migration av den nordiska befolkningen till USA under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, långt före övergången till stora offentliga sektorer i ursprungsländerna. Bergh och Bjørnskov använder ett antal olika statistiska tekniker för att undersöka historiska nivåer av social tillit. De når slutsatsen att den sociala tilliten inte orsakades av välfärdsstaternas framväxt, eftersom välfärdsstater är relativt nya fenomen och tilliten föregår etableringen av dem. Författarna når en intressant slutsats: höga tillitsnivåer har en positiv effekt på ekonomisk jämlikhet, men varken jämlikhet eller välfärdsstatens storlek tycks främja ökad tillit.⁹⁷

”Hög social tillit i de nordiska länderna existerade innan dessa länder blev välfärdsstater. Detta är i linje med observationen att amerikaner som har ursprung i de nordiska länderna har lite högre nivåer av tillit jämfört med sina släktingar som bor kvar i Norden.”

Så vi kan faktiskt i detta avseende påvisa att ägget uppstod före hönan. Hög tillit i nordiska länder existerade innan dessa länder blev välfärdsstater. Detta är i linje med observationen att amerikaner som har ursprung i de nordiska länderna har

96 Bergh och Bjørnskov (2014).

97 Ibid.

lite högre nivåer av tillit jämfört med sina släktingar som bor kvar i Norden.⁹⁸ Vi kan se dessa samband eftersom tillit, till skillnad från arbetsmoral, har mätts regelbundet. Sannolikt gäller detta mönster även ansvarsnormer över lag. Redan 2008 visade Friedrich Heinemann, med hjälp av data från World Values Survey, att det finns en självdestruktiv mekanism i välfärdsstater. Generösa offentliga ersättningar leder över tid till en högre acceptans för att överutnyttja bidrag. Hög arbetslöshet kan ha samma effekt.⁹⁹

Likaså har Jean Baptiste Michau studerat kopplingen mellan offentliga utgifter och överföringar av arbetsnormer mellan generationer. Han noterar att föräldrar gör rationella val när det gäller i vilken utsträckning de anstränger sig för att uppföstra sina barn att arbeta hårt, baserat på förväntningarna på den politik som påverkar nästa generation. Större välfärdsstater minskar incitamenten att stärka arbetsnormerna hos barnen. Därför bör det finnas en betydande försening mellan införandet av en viss politik, eller en offentlig debatt om framtida politik, och förändringar i normer. Med en modell som tar hänsyn till denna eftersläpning hävdar Michau att generösa arbetslöshetsförsäkringar, via en försvagning av arbetsnormerna, kan förklara en betydande andel av den ökande arbetslösheten i Europa efter andra världskriget.¹⁰⁰

I en annan studie genomför Martin Halla, Mario Lackner och Friedrich G. Schneider en empirisk analys av välfärdsstatens

98 Uslaner (2008).

99 Heinemann (2008), p. 237.

100 Michau (2009).

dynamik. Författarna antar att människor inte direkt reagerar på förändringar i ekonomiska incitament. Anledningen är att de begränsas av existerande sociala normer. "Därför kan de avskräckande effekterna förverkligas endast med stora eftersläpningar", förklarar författarna. Intressant nog finner de att höga offentliga sociala utgifter till och med kan ha en liten positiv omedelbar inverkan på bidragsmoralen. Detta stödjer idén att människor inledningsvis anpassar sig till nya allmännyttiga program. Men på medellång och lång sikt leder högre utgifter till minskad bidragsmoral. Det är i linje med teorin om att individer över tid anpassar sitt beteende till ekonomiska incitament. Halla, Lackner och Friedrich varnar: "[V]åra resultat tyder på att välfärdsstaten riskerar att förstöra sin egen (ekonomiska) grund och stödjer hypotesen om den självdestruktiva välfärdsstaten."¹⁰¹

Totalt sett råder det alltså ingen större tvekan om normernas paradoxala förhållande till den moderna välfärdsstaten. Utan normer kan en stor offentlig sektor inte fungera – men om den offentliga sektorn blir för stor undermineras normerna den bygger på. Att upprätthålla balansen mellan en välutvecklad välfärd och bevarandet av de normer som gör välståndet möjligt är därför en av de största utmaningarna Sverige står inför.

101 Halla, Lackner och Friedrich (2010). s. 56 och 71, egen översättning från engelska.

KAPITEL 13.

SLUTSATS

Historiskt sett har starka arbets- och ansvarsnormer bäddat för stark ekonomisk tillväxt och framväxten av en generös välfärdsstat i Sverige. Som beskrivits i den här boken kunde Sverige, liksom andra nordiska länder, nå längre i utvecklingen av välfärdsstaten än många andra länder, just eftersom normerna kring bidrag, skatter och arbete var så ovanligt starka. Men över tid försämrades normerna. Samma framväxt av en generös offentlig sektor, och tillhörande höga skatter, underminerade paradoxalt nog befolkningens normer – och de vuxnas överföring av dessa normer till de unga försvagades. Även skolans fostransuppdrag förändrades till att i mindre utsträckning betona dygder som flit och plikt till fördel för inflytande och glädje, vilket i sin tur ledde till en mer elevledd undervisning.

Samtidigt har man i de nordiska länderna under de senaste årtionden genomfört reformer för att stärka arbetets värde, göra det svårare att överutnyttja offentliga ersättningar och minska välfärdssystemets generositet. I takt med dessa reformer har också skolsystemets förändrats i riktning mot mer traditionell pedagogik och starkare betoning på kunskaper –

i linje med forskningen om föräldrars rationella val som diskuterades i föregående kapitel. De reformer som genomfördes mellan 2006 och 2014 har sannolikt stärkt incitamenten att bry sig om kunskaper och normer. Således har resultaten även börjat förbättras.

En central anledning bakom reformerna i Sverige och övriga Norden är insikten om att normer spelar en avgörande roll för samhällsutvecklingen. Utmaningen att upprätthålla balansen mellan en välutvecklad välfärd och bevarandet av de normer som gör välfärdsstaten möjlig har dock inte försvunnit. I tider när det är populärt att ropa på högre skatter och mer generösa offentliga system är det viktigt att ha detta i åtanke. Risken är nämligen stor att vi annars återupprepar tidigare misstag och stjälper snarare än hjälper när det gäller att få välfärdsstaten att fungera väl.

Vi vill därför betona att ingenting sker helt och hållet per automatik. Betydelsen av idéer för utmaningen att upprätthålla balansen mellan välfärden och de normer som gör den möjlig får inte underskattas. På längre sikt tenderar visserligen välfärdsmodellen att anpassas till förändringar i normerna, då de försämringar som sker tenderar att legitimera ideologiska strömningar som framhäver problemen med en alltför expansiv välfärdsmodell. Men vi skulle kunna undvika många av dessa problem om vi redan nu inser normernas samspel med den offentliga sektorns skatter och bidrag – och hur normerna ofrånkomligen kommer att försämrats om politiken svänger för kraftigt i fel riktning.

”Moderna skolpedagoger har ifrågasatt arbets- och ansvarsnormernas betydelse för elevers framgång; den elevorienterade pedagogiken fokuserar inte på att stärka sådana normer. Forskning visar dock tydligt att en pedagogik som stärker elevernas arbetsetik och ansvarstagande är bra för deras utveckling.”

Men social- och välfärdspolitik är inte allt. Som den här boken har diskuterat har den negativa normutvecklingen också sannolikt påverkats av skolans utformning. Moderna skolpedagoger har ifrågasatt arbets- och ansvarsnormernas betydelse för elevers framgång; den elevorienterade pedagogiken fokuserar som diskuterats inte på att stärka sådana normer. Forskning visar dock tydligt att en pedagogik som stärker elevernas arbetsetik och ansvarstagande är bra för deras utveckling. Detta bland annat för att de delar av hjärnan som styr planering, självkontroll och moral inte är färdigutvecklade förrän sent i ungdomsåren. Unga människor behöver en tydlig struktur, med höga förväntningar och normer om rätt slags beteende, för att nå den självdisciplin som de behöver för att lyckas senare i livet.¹⁰² Skolsystem som uppmuntrar unga att utveckla självdisciplin och normer kring arbete och ansvarstagande främjar dessutom ekonomisk jämlikhet, då möjligheter ges också till barn från socioekonomiskt svaga familjer att skapa ett förhållningssätt som gör att de lyckas väl.¹⁰³

Det finns därför goda skäl att i viss mån återgå till skolans tidigare fostransuppdrag och därmed lägga ett starkare fokus

på elevernas karaktärsutveckling. Elever behöver fostran för att kunna ta till sig de normer som krävs för att kunna fungera väl i samhället och bidra positivt till samhällsutvecklingen. Tyvärr kan föräldrar i många fall inte fylla denna fostrande roll fullt ut, exempelvis eftersom de själva inte alltid är helt integrerade i samhället. En större roll för skolan i normbygget kan på så sätt stärka de ungas normer allmänt sett, men också skapa mer jämlika chanser för dem att lyckas i livet. Resan mot starkare normer i samhället överlag måste alltså börja med en skola som i högre utsträckning bygger eleverns karaktär.

¹⁰² Se Heller Sahlgren och Sanandaji (2019).

¹⁰³ Se Sowell (2001).

REFERENSER

- Acemoglu, D. & J. Robinson (2012). "Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty", Crown Business, USA.
- Alan, S., T. Boneva och S. Ertac (2019). "Ever Failed, Try Again, Succeed Better: Results from a Randomized Educational Intervention on Grit", *Quarterly Journal of Economics* 134:1121-1162.
- Amná, E., B. Czarniawska & L. Marcusson (2013). "Tillitens gränser", Granskningskommissionen i Göteborgs Stad.
- Aparicio, M., F. Bacao & T. Oliveira (2017). "Grit in the path to e-learning success", *Computers in Human Behavior* 66:388-399.
- Andersson, I. (1986). "Läsning och skrivning – en analys av texter för den allmänna läs- och skrivundervisningen 1842–1982", Doktorsavhandling, Umeå: Pedagogiska institutionen, Umeå universitet.
- Angrist, J. D., P. A. Pathak & C. R. Walters (2013). "Explaining Charter School Effectiveness", *American Economic Journal* 5:1-27.
- Atkinson, A.B., & J. E. Søgaard (2013). "The Long-Run History of Income Inequality in Denmark: Top Incomes from 1870 to 2010", EPRU Working Paper Series, Department of Economics, University of Copenhagen.
- Bennett, T. (2017). "Creating a Culture: How school leaders can optimise behaviour", Independent review of behaviour in schools, Department for Education, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/602487/Tom_Bennett_Independent_Review_of_Behaviour_in_Schools.pdf.
- Berggren, N., M. Elinder & H. Jordahl (2008). "Trust and Growth: A Shaky Relationship," *Empirical Economics* 35:251–74. 21.
- Bergh, A., & C. Bjørnskov (2014). "Trust, welfare states and income equality: Sorting out the causality", *European Journal of Political Economy*, 35:183-199.
- Braga, A.A. & B.J. Bond (2008). "Policing crime and disorder hot spots: A randomized controlled trial", *Criminology* 46;3:577-607.
- Crichton, A. & H. Wheaton (1838). "Scandinavia, Ancient and Modern, Being a History of Denmark, Sweden and Norway, vol. 2", Oliver & Boyd, Edinburgh.
- Datu, J.A.D., M. Yuen & G. Chen (2017). "Grit and determination: A review of literature with implications for theory and research", *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 27;2:168-176.
- Delhy, J. & K. Newton (2005). "Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Patterns or Nordic Exceptionalism?," *European Sociological Review* 21:311–27.
- Duckworth, A.L., C. Peterson, M.D. Matthews & D.R. Kelly (2007). "Grit: perseverance and passion for long-term goals. *Journal of personality and social psychology*", 92;6:1087.
- Dynarski, S., Daniel Hubbard, Brian Jacob & Silvia Robles (2018). "Estimating the Effects of a Large For-Profit Charter School Operator", NBER Working Paper nr 24428.
- Edvinsson, R. (red.), T. Jacobson & D. Waldenström (2018). "Sveriges Riksbank and the History of Central Banking", Cambridge University Press.
- Ekonomifakta (2021). "Skattetrycket", senast uppdaterad 2021-06-19 när informationen senast 2021-08-25 hämtades från: <https://www.ekonomifakta.se/Fakta/Skatter/Skattetryck/Skattetrycket-historiskt/>
- Erlandsson, E. (1925). "Skara högre allm. läroverks lärjungar åren 1826–1869: Biografiska anteckningar", Sköfde: Isakssonska.
- Eskreis-Winkler, L., E.P. Shulman, S.A. Beal & A.L. Duckworth. (2014). "The grit effect: Predicting retention in the military, the workplace, school and marriage", *Frontiers in psychology*, 5;36.
- Fehr, E. & U. Fischbacher (2004). "Social norms and human cooperation," *Trends in Cognitive Sciences* 4:185–190.
- Florin, C. (2010). "Från folkskola till grundskola 1842-1962." http://www.lararnashistoria.se/sites/www.lararnashistoria.se/files/artiklar/Fr%C3%A5n%20folkskola%20till%20grundskola_0.pdf

- Företagarna (2016). "Det är attityden, dumbom". Rapport. <https://www.foretagarna.se/contentassets/a8bcb31d16cc4bc999084b9115b6a56e/det-ar-attityden-dumbom-riks-nov-2016.pdf>
- Galton, F. (1892). "Hereditary Genius: An inquiry into its laws and consequences". London: Macmillan. Tillgänglig online på <http://galton.org/books/hereditary-genius/text/pdf/galton-1869-genius-v3.pdf>.
- Graff, H.J. (1987). "The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture", Bloomington och Indianapolis: Indiana University Press.
- Gustafsson, J.-E., P. Lind, E. Mellander & M. Myrberg (2014). "Lära för livet? Om skolans och arbetslivets avtryck i vuxna färdigheter", SNS Förlag, Stockholm.
- Halla, M., M. Lackner & F.G. Schneider (2010). "An Empirical Analysis of the Dynamics of the Welfare State: The Case of Benefit Morale", Institute for the Study of Labor, IZA DP No. 4165.
- Heinemann, F. (2008). "Is the Welfare State Self-Destructive? A Study of Government Benefit Morale," *Kyklos* 61:237–257.
- Heller-Sahlgren, G & N. Sanandaji (2019). "Glädjeparadoxen :Historien om skolans uppgång, fall och möjliga upprättelse".
- Helliwell, J.F., S. Wang & J. Xu (2016). "How durable are social norms? Immigrant trust and generosity in 132 countries", *Social Indicators Research*, 128;1:201-219.
- Henrekson, M. & S. Jävervall (2016). "Svenska skolresultat rasar vad vet vi?", Kungl. Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA), Stockholm.
- Henríquez F., B. Lara & A. Mizala (2012). "Effective schools do exist: low-income children's academic performance in Chile", *Applied Economics Letters* 19:445-451.
- Hochanadel, A. & D. Finamore (2015). "Fixed and growth mindset in education and how grit helps students persist in the face of adversity", *Journal of International Education Research*, 11;1:47-50.
- Holmlund, H., J. Häggblom, E. Lindahl, S. Martinson, A. Sjögren, U. Vikman & B. Öckert (2015). "Decentralisering, skolval och fristående skolor: resultat och likvärdighet i svensk skola", rapport 2014:25, Institutet för arbetsmarknads- och utbildningspolitisk utvärdering (IFAU), Uppsala.
- Huldén, L. (red.) (10998). "Johan Ludvig Runeberg Dikter", Atlantis, Stockholm.
- Inglis Palgrave, R.H. (1873). "Notes on Banking in Great Britain and Ireland, Sweden, Denmark, and Hamburg; with some Remarks on the Amount of Bills in Circulation, both Inland and Foreign, in Great Britain and Ireland; and the Banking Law of Sweden", *Journal of the Royal Statistical Society* 36:27-152.
- International Association for the Evaluation of Educational Achievement (2004a). "TIMSS 2003 International Science Report".
- International Association for the Evaluation of Educational Achievement (2004b). "TIMSS 2003 International Mathematics Report".
- ITPS (2001). "Under- och överutbildning på 2000-talets arbetsmarknad – en förstudie av matchningen mellan utbildning och kvalifikationskrav." A2001:006, Östersund.
- Karlson, N. & O. Skånberg (2012). "Matchningen på den svenska arbetsmarknaden", Underlagsrapport 9 till Framtidskommissionen, <https://cms.ratio.se/app/uploads/2012/01/matchning-pa-den-svenska-arbetsmarknaden.pdf>
- Karlsson Vestman, O. & I.M. Andersson (2007). "Pedagogisk utvärdering som styrning – En historia från präster till PISA", Stockholm.
- Keizer, K., S. Lindenberg & L. Steg (2008). "The Spreading of Disorder", *Science*, 322;5908:1681-1685.
- Klingberg, T. (2016). "Hjärna, gener & jävlar anamma", *Natur och Kultur*.
- Klose, G. (2011). "Folkundervisningens finansiering före 1842", Uppsala: Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, Uppsala universitet.
- Lindbeck, A. (1995). "Hazardous Welfare-State Dynamics," *American Economic Review* 85, No. 2: 9–15.
- Lindbeck, A. (2003). "An Essay on Welfare State Dynamics," CESifo Working Paper Series no. 976.
- Ljungberg, J. & A. Nilsson (2009). "Human capital and economic growth: Sweden 1870–2000." *Cliometrica* 3;1:71-95.
- Maddison Project (2020), <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/?lang=en>
- Malte-Brun, C. (1834). "Universal Geography, vol. 2", Walker, Boston.
- Meriac, J. P., J.S. Slifka & L.R. LaBar (2015). "Work ethic and grit: An examination of empirical redundancy", *Personality and Individual Differences*, 86:401-405.

- Michau, J. B. (2009). "European unemployment: how significant was a declining work ethic", Centre for Economic Performance, LSE.
- McCull, R.W. (2014). "Encyclopedia of World Geography", Facts on File, New York.
- Myhrman, J. (1994). "Hur Sverige blev rikt", SNS förlag, Stockholm.
- Nandorf, T. (2016). "Företagarna: Dålig arbetsmoral bland unga", Dagens Nyheter, <https://www.dn.se/ekonomi/foretagarna-dalig-arbetsmoral-bland-unga/>.
- Nelson, R.H. (2010). "Max Weber Revisited," in Ilkka Pyysiäinen, (Ed.) "Religion, Economy, and Cooperation", Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin/New York.
- Näslund, L. (2021). "Hårdare krav på skolelever – föräldrar ska skriva på förväntansdokument", Dagens Nyheter, <https://www.dn.se/sverige/hardare-krav-pa-skolelever-foraldrar-ska-skriva-pa-forvantansdokument/>.
- Nordblom, K. (2019). "Skattefusk och skattemoral", Ekonomisk Debatt, 4:80-90.
- OECD. Global revenue statistics database, total tax revenues % of GDP.
- OECD. Participation tax rate (PTR).
- OECD (2001). "Knowledge and Skills for Life: First Results from PISA 2000".
- OECD (2004). "Learning for Tomorrow's World: First Results from PISA 2003".
- OECD (2007). "Science Competencies for Tomorrow's World: Volume 1: Analysis".
- OECD (2008). "PISA 2006: Volume 2: Data".
- OECD (2019). "Tax Morale: What Drives People and Businesses to Pay Tax?".
- Olsson, U. & J. Jörnmark (2007). "The Political Economy of Commercial Banking in Sweden: A Bird's-eye View of the Relations between Industry and Banking over 150 Years", i Cottrell, P.L., E. Lange & U. Olsson (reds.) "Centres and Peripheries in Banking – The Historical Development of Financial Markets", Ashgate.
- Opp, K.D. (2001). "How do norms emerge? An outline of a theory", Mind & Society, 2;1:101-128.
- Posner, R.A., & E.B. Rasmusen (1999). "Creating and enforcing norms, with special reference to sanctions", International Review of law and economics, 19;3:369-382.
- Peterson, M. (red.) (1984). "Jefferson Writings", Literary Classics of the U.S., New York.
- Pryor, R. (1982). "Values, preferences, needs, work ethics, and orientations to work: Toward a conceptual and empirical integration", Journal of Vocational Behavior, 20;1:40-52.
- Riksrevisionen (2021). "Pisa-undersökningen 2018 – arbetet med att säkerställa ett tillförlitligt elevdeltagande." Rapport, Stockholm.
- Roine, J. & D. Waldenström (2008). "The Evolution of Top Incomes in an Egalitarian Society; Sweden, 1903–2004" Journal of Public Economics 92, nos. 1–2:366-387.
- Sandberg, L.G. (1979). "The Case of the Impoverished Sophisticate: Human Capital and Swedish Economic Growth before World War I." Journal of Economic History 39;1:225-241.
- Santos, H. C., M.E Varnum, & I. Grossmann, I (2017). "Global increases in individualism", Psychological science, 28;9:1228-1239.
- SCB (2013). "Så påverkade utvandringen till Amerika Sveriges befolkning", 2013-08-28.
- Skolverket (2009). "Vad påverkar resultaten i svensk grundskola? Kunskapsöversikt om betydelsen av olika faktorer".
- Skolöverstyrelsen (1939). *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- SOU 2019:59, "Samlade åtgärder för korrekta utbetalningar från välfärdsystemen", Finansdepartementet".
- SOU 2021:57, "Om folkbokföring, samordningsnummer och identitetsnummer", Betänkande av utredningen om folkbokföring och samordningsnummer.
- Sundbärg, G. (1913). "Betänkande Utvandringsfrågan och därmed sammanhörande spörsmål jämlikt Kungl. Brefvet den 30 januari 1907", Kunglig. Boktryckeriet P.A. Norstedt & Söner, Stockholm. S. 890.
- Sowell, T. (2001). "The Education of Minority Children", Hoover Institution, Stanford University, Stanford.

Stockdale, J.J. (1807). "The History of Gustavus Adolphus, King of Sweden, Surnamed the Great, 3rd ed., vol. 1" Hausard, London.

Sveriges Radio (2020). "Försäkringskassan kraftsamlar mot karenfusk", 2020-12-06.

The Treasury of Knowledge and Library of Reference (1834). 5th ed., s.v. "Sweden."

Torgler, B. & F. Schneider (2007). "What Shapes Attitudes towards Paying Taxes? Evidence from Multicultural European Countries", *Social Science Quarterly*, 88:443–470.

Transparency International (2020). "Corruption Perceptions Index." Transparency International. Data över Sveriges position i termer av upplevd korruption, bland samtliga länder i indexet. Data för samtliga index som har utgivits sedan 1995.

Uslaner, E.M. (2008). "Where You Stand Depends upon Where Your Grandparents Sat: The Inheritability of Generalized Trust," *Public Opinion Quarterly* 72, 4:725–40.

Vazsonyi, A.T., A.J. Ksinan, G.K. Jiskrova, J. Mikuška, M. Javakhishvili & G. Cui (2019). "To grit or not to grit, that is the question!", *Journal of Research in Personality*, 78: 215-226.

Wade, C., C. Tavis & M. Garry (2013). "The nine secrets of learning", *Psychology Student Network*, september. <https://www.apa.org/ed/precollege/psn/2013/09/learning-secrets>

Welzel, C. (2014). "Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation", Cambridge: Cambridge University Press. Se sida 42 i appendixet: www.cambridge.org/download_file/473755.

Weston, R. (2012). "Domestic and Multinational Banking – The Effects of Monetary Policy", Vol. 33, Routledge Library Editions: Banking & Finance. Första upplagan publicerad 1980.

Wilson, J.Q. & G.L. Kelling (1982). "Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety", *Atlantic Monthly*, 127:29-38.

World Values Survey, <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>.

Zmud, R.W. (1979). "Individual differences and MIS success: A review of the empirical literature", *Management science*, 25;10:966-979.

